Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝http://www.armin.am

Էլ. փոստ՝info@armin.am

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

Միջնադարյան արևելաքրիստոնեական արվեստ (4-10-րդ դարեր)

Դասընթացի ծրագիր

ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2016

ՀՏԴ 7.03
ԳՄԴ 85.1
Մ 734

Հրատարակության է երաշխավորել
ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի
գիտական խորհուրդը

Կազմեց՝ արվեստագիտության թեկնածու
ասիստենտ **Զ. Ա. Հակոբյանը**

Մ 734 Միջնադարյան արևելաքրիստոնեական արվեստ (4-10-րդ դարեր): Դասընթացի ծրագիր/Կազմեց Հակոբյան Զ.: -Եր., ԵՊՀ հրատ., 2016, 52 էջ:

ՀՏԴ 7.03
ԳՄԴ 85.1

ISBN 978-5-8084-2121-9

© ԵՊՀ հրատ., 2016
© Կազմողի համար, 2016

Բովանդակություն

Նպատակը 5
Կրթական արդյունքները 5
Ներածություն 6
1. Պաղեստին 9
1.1. Ճարտարապետություն 9
1.2. Գեղանկարչություն և դեկորատիվ-կիրառական արվեստ 10
1.2.1. Խճանկար 10
1.2.2. Պաղեստինյան տափաշշեր 11
2. Քրիստոնյա Եգիպտոս 12
2.1. Ղպտական ճարտարապետություն 13
2.2. Ղպտական քանդակ 14
2.3. Գեղանկարչություն և կիրառական արվեստ 14
2.3.1. Ղպտական սրբապատկերներ 14
2.3.2. Ղպտական գործվածք 15
2.3.3. Նկարազարդ ձեռագրեր 15
2.3.4. Որմնանկարներ 16
3. Ասորիք (Սիրիա) 17
3.1. Ճարտարապետություն 17
3.2 Գեղանկարչություն 19
3.2.1. Խճանկար 19
3.2.2. Որմնանկար 20
3.2.3. Նկարազարդ ձեռագրեր 20
4. Կապադովկիա 22
4.1. Ճարտարապետություն 22
4.2. Քանդակագործություն 23
4.3. Մոնումենտալ գեղանկարչություն 24
5. Հայաստան 25
5.1. Ճարտարապետություն 25
5.2. Քանդակագործություն 28
5.3. Գեղանկարչություն 31

5.3.1. Խճանկար 31
5.3.2. Որմնանկար...31
5.3.3. Վաղ նկարազարդ ձեռագրեր...32
6. Աբխազիա 34
6.1. Ճարտարապետություն...34
6.2. Քանդակագործություն 35
6.3. Խճանկար..35
7. Վրաստան 36
7.1. Ճարտարապետություն...36
7.2. Քանդակագործություն 37
7.3. Գեղանկարչություն 39
Պարտադիր գրականության ցանկ 40
Համառոտագրություններ 51

Նպատակը

Դասընթացի նպատակն է ներկայացնել միջնադարյան արևելաքրիստոնեական արվեստը 3-10-րդ դարերի ժամանակահատվածում՝ Պաղեստինի, Եգիպտոսի, Ասորիքի, Կապադովկիայի, ինչպես նաև Հայաստանի, Վրաստանի և Աբխազիայի տարածքում: Դասընթացի շրջանակներում ներկայացվելու ու վերլուծվելու են նշված տարածքների միջնադարյան եկեղեցական կառույցները, ինչպես նաև կերպարվեստի՝ քանդակի, որմնանկարի, խճանկարի ու նկարազարդ մատյանների նմուշները: Ի մի են բերվելու արևելաքրիստոնեական արվեստի առանձնահատուկ գծերը, ցույց են տրվելու մշակութային ընդհանրությունները, ինչպես նաև տարբերություններն ու հատկապես տեղային (ազգային) գծերը:

Կրթական արդյունքները

Դասընթացի ավարտին ուսանողը.

1. Կիմանա նշված տարածքների կարևոր հուշարձանները, դրանց ստեղծման պատմական նախադրյալները:
2. Կկարողանա կատարել ոճական և պատկերագրական վերլուծություն, կկարողանա տարբերել ճարտարապետական կառույցները ըստ վերջիններիս տիպերի և տեղական առանձնահատկությունների:
3. Կկարողանա ավելի լավ հասկանալ և ճիշտ գնահատել հայկական միջնադարյան արվեստը ընդհանուր արևելաքրիստոնեական համատեքստում:

Քննությունների անցկացման ձևը և գնահատման չափանիշները:

Նախատեսված 2 ընթացիկ քննություններից մեկն անցկացվում է ուսանողի գրավոր աշխատանքի, իսկ մյուսը՝ բանավոր պատասխանի հիման վրա, յուրաքանչյուրը՝ 4 միավոր առավելագույն արժեքով: Եզրափակիչ քննությունը բանավոր է՝ 10 միավոր առավելագույն արժեքով: Հարցատոմսը պարունակում է 2 հարց, յուրաքանչյուրը՝ 5 միավոր: Ուսանողի հանրագումարային գնահատման առավելագույն արժեքը 20 միավոր է (մասնակցությունը 2 միավոր, ընթացիկ քննությունները 8 միավոր, եզրափակիչ քննությունը՝ 10 միավոր):

Ներածություն

Արևելաքրիստոնեական արվեստ հասկացությունը: Արևելաքրիստոնեական երկրները (Եգիպտոս, Եթովպիա, Ասորիք, Պաղեստին. Կապադովկիա, Հայաստան, Աբխազիա, Վրաստան), դրանց աշխարհագրական դիրքն ու բնակեցվող ժողովուրդները: Քաղաքական, տնտեսական իրավիճակն ու մշակութային մթնոլորտը նոր հավատի՝ քրիստոնեության տարածման շրջանում:

Արևելյան Եկեղեցու կազմավորման և զարգացման առանձնահատկություններն ու նախադրյալները (395 թ. Հռոմեական կայսրության բաժանումը, 1054 թ. Տիեզերական Եկեղեցու բաժանումը): Արևելքը որպես քրիստոնեության օրրան: Վաղ քրիստոնեական համայնքները (Կումրանյան համայնք): Հուդայականության, ինչպես նաև անտիկ և արևելյան պաշտամունքների ազդեցությունը քրիստոնեության ձևավորման վրա: Աշխարհընկալման և արվեստի սինկրետիկ բնույթը հելլենիստական մշակույթը վերապրած երկրներում:

Միջերկրածովյան երկրների մշակույթը քրիստոնեության տարածման և հաստատման շրջանում: Հելլենիստական մշակութային և գիտության խոշոր կենտրոնները տարածաշրջանում: Միջերկրածովյան մշակույթի «դասական» ժառանգությունը և դրա նշանակությունը քրիստոնեական արվեստի ձևավորման համար: Միջերկրածովյան մշակութային կենտրոնների ընդհանրությունները և տարբերությունները: Անտրոպոմորֆ կերպարները քրիստոնեական կրոնական պատկերացումների և կերպարվեստի համատեքստում: Անտիկ մոտիվների և կերպարների վերաիմաստավորումը:

Պաշտամունքային համակարգի փոփոխությունը, պոլիթեիզմից՝ մոնոթեիզմ և դրանց տարբերությունը: Փոփոխությունները աշխարհայացքի ու գեղագիտության մեջ: Նոր ուսմունքի առաջին քարոզիչները: Քրիստոնեության տարածման պատմական և ավետարանական ավանդույթները: Առաքյալների քարոզչական գործունեությունը տարբեր երկրներում: Վաղքրիստոնեական համայնքների կազմակերպման ու գործունեության առանձնահատկությունները: Դոմուս էկլեսիաները (Դուրա-Եվրոպոս), կատակոմբները (Հռոմ, Ալեքսանդրիա): Քրիստոնյա

միակյացներն ու վանականությունը: Նոր ուսմունքի բանավոր և գրավոր ավանդույթների ձևավորումը (Սեպտուագինտա՝ Յոթանասնից թարգմանությունը, Եգիպտոս, 3-րդ դ.): Հին և Նոր Կտակարաններ: Պարականոն Ավետարանները:

Քրիստոնեական գաղափարախոսությունն ու փիլիսոփայությունը: Նոր հավատի առաջին մեկնիչները (Փիլոն Ալեքսանդրիացի, գնոստիկներ) ու տեսաբանները (Դիոնիսիոս Արեոպագացի, Պրոկղիոս և այլն): Առաջին աստվածաբանական վեճերը և նոր հավատի հիմնական դրույթները: Սբ. Երրորդությունը և 325 թ. Նիկեայի հավատո հանգանակը: Արիոսականությունը: Քրիստոսի էության խնդիրը: Նեստորականությունը և Եփեսոսի 431 թ. Տիեզերաժողովը: 451 թ. 4-րդ Տիեզերաժողովը Քաղկեդոնում՝ միաբնակներն (մոնոֆիզիտներ) ու երկաբնակները (դիոֆիզիտներ): Արևելյան Եկեղեցու տրոհումը և միաբնակության պահպանումը Արևելքում (Եգիպտոս, Եթովպիա, Ասորիք, Հայաստան և Վրաստան): Հարցի աստվածաբանական և քաղաքական տեսանկյունները: Կեսարիան որպես Արևելյան Եկեղեցիների հոգևոր կենտրոն:

Քրիստոնեական արվեստի պարբերացումը (վաղ քրիստոնեական, վաղ և զարգացած միջնադար, ուշ միջնադար) և արևելաքրիստոնեական առանձին երկրների պարբերացման առանձնահատկությունները: Ամենավաղ մեզ հասած քրիստոնեական հուշարձանները: Ուշ անտիկ և հին արևելյան մշակույթների դերը քրիստոնեական արվեստի ձևավորման մեջ: Վաղ բյուզանդական արվեստը և վերջինիս ազդեցությունը արևելաքրիստոնեականի վրա: Ճարտարապետության ու կերպարվեստի մեջ անտիկ ավանդույթների վերաիմաստավորումն ու շարունակությունը: Սիմվոլիկ մտածելակերպի ձևավորումը միջնադարյան ու արևելաքրիստոնեական արվեստում: Քրիստոնեական խորհրդանշական համակարգի ձևավորումը: Պատկերագրության ձևավորումը և դրա նշանակությունը քրիստոնեական արվեստի համար: Քրիստոնեական տաճարի հատակագծային և կառուցվածքային առանձնահատկությունները, հիմնական ճարտարապետական ձևերն ու արտաքին հարդարման սկզբունքները: Արևելաքրիստոնեական տաճարի ներքին հարդարման համակարգի ձևավորումը: Տաճարը որպես Տիեզերք:

Արաբական արշավանքները և արևելաքրիստոնեական երկրների

նվաճումը: Տարածքային և քաղաքական փոփոխությունները 7-րդ դարում: Կայսրության տարածքների կրճատումն ու արաբների գերիշխանության հաստատումը: Արաբական նվաճումները Անդրկովկասում: Քաղաքական և տնտեսական իրավիճակը Արևելքում և դրա անդրադարձը արվեստի վրա: Մշակութային դադար: Քրիստոնեական մշակույթի գոյատևումը իսլամական միջավայրում: Արևելաքրիստոնեական արվեստի վաղ փուլի ավարտը:

1. Պաղեստին

Պաղեստինը նոր հավատի տարծման շրջանում և նրա մաս կազմող տարածքները: Պաղեստինը որպես քրիստոնեության ձևավորման կարևոր օղակ: Առաջին հուդայա-քրիստոնեական համայնքները: Պաղեստինը որպես Քրիստոսի երկրային կյանքի պատմական վայր, քրիստոնեական սրբավայրերի ձևավորումը: Կոստանդիանոս կայսեր կառուցողական քաղաքականությունը և քրիստոնեական կարևորագույն սրբավայրերը: Կենարար Խաչի հայտնաբերումը Հեղինեի կողմից (326-327 թթ.): Երուսաղեմը որպես կայսրության կրոնական կենտրոն: Ավետյաց Երկիրը որպես համայն քրիստոնյա աշխարհի ուխտագնացության վայր: Ուխտագնացության դարավոր ավանդույթները Ավետյաց Երկրում. ուխտագնացների նկարագրությունները որպես պատմական աղբյուր:

Վաղ քրիստոնեական շրջանի Երուսաղեմը. հին քաղաքը, Ձիթենյաց և Սիոնի լեռները, Գեթսեմանին (Տիրամոր գերեզմանը): Պաղեստինի նշանավոր վայրերը՝ Բեթղեհեմ, Նազարեթ (Հովսեփի եկեղեցին), Բեթանիա. Կապերնաում (Պետրոս առաքյալի տունը) և այլն): Պաղեստինի հուշարձանների ուսումնասիրությունը և ատվածաշնչյան հնագիտությունը (Բագատտի, Կորբո, Պիչիրիլլո): Հայերի ներկայությունը Ավետյաց Երկրում: Ավետյաց Երկրի և Երուսաղեմի հայկական եկեղեցիներն ու վանքերը: Հայկական վաղքրիստոնեական շրջանի արձանագրությունները:

1.1. Ճարտարապետություն

Պաղեստինի ամենավաղ քրիստոնեական կառույցները որպես սրբազան վայրերի հաստատման միջոց: Պաղեստինի և Հորդանանի ճարտարապետության երեք ուղղությունները՝ էգեյան, կոստանդնուպոլսյան, ասորական (արևելյան): Ավետյաց երկրում Կոստանդիանոս Մեծի կողմից կառուցված խոշոր բազիլիկները: Եվսեբիոս Կեսարացու «Կոստանդիանոսի կյանքը» աշխատությունը կայսերական մեծ համալիրների կառուցման մասին: **Երուսաղեմի Հարության տաճար-համալիրի** վաղա-

գույն հորինվածքը (335 թ.)։ Համալիրի բաղկացուցիչ մասերը (հնգանավ բազիլիկ, ռոտոնդա, ատրիում, Գողգոթայի ժայռը)։ Համալիրի «ոչ կանոնիկ» ուղղվածությունը և դրա պատճառները։ Համալիրի ճարտարապետական առանձնահատկությունները։ Հարության տաճարի վերակառուցումը Մոդեստոսի կողմից 7-րդ դ. սկզբին։ Հարության Ռոտոնդան և դրա դերը համաքրիստոնեական ճարտարապետության համար։ Հարության տաճարի հաջորդ վերակառուցումները և Տիրոջ Գերեզմանն այսօր։ **Բեթղեհեմի Ծննդյան բազիլիկը** (339 թ.)։ Կոստանդիանոսյան ժամանակաշրջանի հորինվածքը։ Ծննդյան բազիլիկի վերակառուցումը Հուստինիանոսի ժամանակաշրջանում (6-րդ դար)։ Ծննդյան բազիլիկի եռախորան հորինվածքը և վերջինիս արձագանքը բյուզանդական և 7-րդ դարի հայկական ճարտարապետության մեջ։ Սբ. Հեղինեի գործունեությունը և Կենարար Խաչի հայտնաբերումը։ Սբ. Հարության համալիրի Սբ. Հեղինեի մատուռը (Սբ. Գրիգորի մատուռը)։ Կենարար Խաչի հայտնաբերման եկեղեցին (վերանվանված Սբ. Վարդանի կամ Հայոց նահատակների մատուռը)։ **Սիոնի բազիլիկը** Երուսաղեմի հարավային մասում։ Սբ. Ստեփանոսի մասունքներ հայտնաբերումը Պաղեստինում։ Երուսաղեմի **Սբ. Ստեփանոսի** եկեղեցին (437-460) և դրա ընդհանրությունները Կոստանդնուպոլսի Ստուդիոս (Սբ. Հովհաննես Մկրտիչ) բազիլիկի հետ։ **Գեռասայի** (Հորդանան) **Առաքյալների, մարգարեների և նահատակների** (465 թ.)։ Գեռասայի տաճարային համալիրը՝ բաղկացած **Սբ. Հովհաննես Մկրտիչ** կենտրոնագմբեթ (531 թ.) և **Սբ. Գևորգին** (529/530 թթ.) **ու Սրբ. Կոզմասին և Դամիանին** (533 թ.) նվիրված բազիլիկ մատուռ-եկեղեցիներից։ Հրեական աասոարիների (1-2-րդ դարեր) դեկորատիվ հարադրանքը և դրանց ընդհանրությունները վաղքրիստոնեական տարբեր հուշարձանների զարդաձևերի հետ։

1.2. Գեղանկարչություն և դեկորատիվ-կիրառական արվեստ

1.2.1. Խճանկար

Հատակի խճանկարները Պաղեստինում՝ անտիկ ավանդույթները և նորագույն միտումները։ Հրեական սինագոգների և քրիստոնեական եկեղեցիների հատակի խճանկարները՝ ընդհանրությունները և տարբերությունները։ Ընդհանուր մշակութային միջավայրի և արվեստանոցնե-

րի խնդիրը արևելքում: Գալիլեայի խճանկար համալիրները՝ **Ցիպորիս** (5-րդ դար), **Բեթ-Շեանն և Բեթ-Ալֆա** (6-րդ դար), **Նիրիմ** (5-րդ դար): Կենդանակերպի նշաններով խճանկարները: Նեղոսյան տեսարաններով խճանկարները: Խճանկարային հորինվածքի հիմնական զարդատարրերը և դրանց խորհրդաբանությունը: Հրեական կերպարվեստի ֆենոմենը: Պաղեստինի քրիստոնեական խճանկարները՝ **Մամշիթ** (4-րդ դար), **Մադաբայի** (աստվածաշնչյան Նեբավ (Մաֆաա)), **Սբ. Առաքելոց**, **Ումմ ալ-Ռազասի Սբ. Սարգսի, Նեբո լեռան Մովսեսի** եկեղեցիների (Հորդանան), ինչպես նաև **Տաբխայի** (անտիկ Heptapegon) **Հացի բազմացման** և **Երկրային բարիքների** եկեղեցիները (6-րդ դար, Գալիլեա): Հորդանանի խճանկարների թեմատիկան: **Բեթղեհեմի Ծննդյան բազիլիկի** հատակի խճանկար դրվագները (4-րդ դ.) և պատի խճանկարի մնացորդները (12-րդ դարեր): **Մադաբայի** խճանկար-քարտեզը (6-րդ դար): Տեղագրական տարրերով այլ խճանկար հատակներ. **Գեռասայի Սբ. Հովհաննես** (531 թ.) և **Սրբ. Պողոս և Պետրոս** (540 թ.), **Ումմ էլ-Ռազասի Սբ. Ստեփանոս** (8-րդ դարեր), **Քիրբաթ ալ-Սամրայի Սբ. Հովհաննես, Մեցնեի Հայտնության եկեղեցին** (7-8-րդ դարեր): Գեռասայի երեք եկեղեցիների (համալիրի) խճանկարային հատակները: Պատկերների շուրջ տարվող վաղմիջնադարյան բանավեճերը (Նիլոս, Օլիմպիոդորոս), ինչպես նաև Թեոդոսիոս II կայսեր սահմանափակումները սրբազան պատկերների վերաբերյալ (427 թ.):

1.2.2. Պաղեստինյան տափաշշեր

Մոնցայի և **Բոբբիոյի աբբայությունների** հայտնի տափաշշերը. հավաքածուի ձևավորման պատմությունը: Պաղեստինյան տափաշշերի նշանակությունը, թվագրությունը, ինչպես նաև տարածման աշխարհագրությունը և ժամանակաշրջանը: Պաղեստինյան տափաշշերի ուսումնասիրությունը Ա. Գրաբարի կողմից: Տափաշշերի պատկերագրական առանձնահատկությունները և նշանակությունը վաղքրիստոնեական արվեստի համատեքստում: Պաղեստինյան տափաշշերի առավել հաճախ հանդիպող պատկերները: Հարության Տաճարի բազմաթիվ պատկերները և դրանց կարևորությունը քրիստոնեական համալիրի վերակառուցման համար:

2. Քրիստոնյա Եգիպտոս

Եգիպտոսը հարուստ մշակութային երկիր և քրիստոնեական մշակույթի ձևավորման կարևոր օղակ: Եգիպտոսի հին և հելլենիստական շրջանների արվեստը որպես ձևավորվող քրիստոնեական արվեստի հիմք: «Ղպտական արվեստ» տերմինը և նրա առաջացման ժամանակը: Եգիպտոսի քրիստոնեական արվեստի բնեռացումը երկու դարաշրջանների սահմանագծին. մի կողմից հելլենիստական քաղաքներն ու խոշոր մշակութային կենտրոնները, մյուս կողմից՝ երկրի կենտրոնական և խորքային (անապատային) մասում գտնվող հին եգիպտական բնակավայրերը, դրանց զուգահեռ զարգացումը և փոխազդեցությունը: Ալեքսանդրիան որպես Միջերկրածովյան տարածաշրջանի գիտության, մատենագիտության, փիլիսոփայության խոշորագույն կենտրոն: Հելլենիստական այլ կենտրոններ՝ Ֆայումի օազիս, Անտինոպոլիս, Հերակլեոպոլիս, Հերմոպոլիս, Անտինոյե, Ֆիլադելֆիա և այլն:

Եգիպտական հին կրոնների ազդեցությունը նոր ձևավորվող քրիստոնեության կրոնական պատկերացումների վրա (հետմահու հատուցումը, հարության գաղափարը): Մեմֆիսյան աստվածաբանական երկը և Սուրբ Գիրքը: Էխնաթոնի բարեփոխումները և միաստվածության գաղափարը: Քրիստոնեական տաճարի խորհրդաբանության առնչությունները Եգիպտական տաճարի հետ: Քրիստոնեական և որոշ հին Եգիպտական աստվածների նույնացումը (Օսիրիս՝ Քրիստոս, Իսիդա՝ Տիրամայր Աստնտու):

Մենաստանների առաջացումը Եգիպտոսի անապատներում: Ճգնավորականությունը որպես քրիստոնեական ծառայության տեսակ: Վանականության ավանդույթների ձևավորումը Եգիպտոսում և դրա տարածումը այլ քրիստոնեական երկրներում:

Ղպտական արվեստի գիտական ուսումնասիրությունը: Կահիրեի ղպտական արվեստի թանգարանը (16 հազար նմուշ): Հայերի ներկայությունը Եգիպտոսում մ. թ. 1-ին դարից սկսած և հայկական համայնքների ձևավորումը 7-8-րդ դդ.: Հայերի զբաղեցրած բարձր դիրքերը 10-12-րդ դդ.՝ Ֆաթիմյանների կառավարման ժամանակաշրջանում: Սպիտակ վանքի հայկական և ղպտական արձանագրություններով որմնանկար-

ները և Թեոդորոս նկարչի և գրչի ստորագրությունը: Մատթեոս Ուռհայեցին Եգիպտոսում բնակվող հայերի մասին և հայկական եկեղեցական թեմի հիմնադրումը Կահիրեում:

2.1. Ղպտական ճարտարապետություն

Քրիստոնեական պաշտամունքային կառույցները Եգիպտոսում՝ հելլենիստական կենտրոններն ու անապատային մենաստանները: Ալեքսանդրիայի ծայրամասում կառուցված **Սբ. Մինասի (Մինայի) համալիրը**՝ բազիլիկ եկեղեցի, քառախորան վկայարան և ութանիստ (օկտագոն) մկրտարան (ավարտ. 490 թ.՝ կայսր Զենոնի օրոք): Սբ. Մինասի համալիրը որպես խոշոր ուխտագնացության կենտրոն: Սբ. Մինասի ճարտարապետական համալիրի մայրաքաղաքային գծերը: **Սբ. Մարկոս առաքյալի բազիլիկը** (չի պահպանվել): **Էլ-Փելուսիոնի** (Ֆելուզիեի) բազիլիկը: Հելլենիստական կենտրոնների բազիլիկների տիպաբանական առանձնահատկությունները:

Վերին և միջին Եգիպտոսի այսպես կոչված ղպտական տիպի եկեղեցիները և դրանց հորինվածքային առանձնահատկությունները (Հերմոպոլիսի մայր տաճարը 430-440 թթ., Սպիտակ վանքի եկեղեցին): Խորքային Եգիպտոսի ղպտական վանքերը (**Սպիտակ, Կարմիր, Բառիտի, Վադի Զագրայի, Վադի Նատրուն, Սբ. Մակարիոսի, Սբ. Անտոնիոսի և Սիրիական** վանքերը) և մենաստանները: Վանականության ակունքները՝ Պաքոմոս Մեծ (292-348), Շենուտե (333-451): Սպիտակ վանքի (Դեր-էլ Աբյադ) հիմնադրումը վարդապետ Շենուտեի կողմից (մոտ 440 թ.): Վանքային համալիրի և եկեղեցու համադրումը Սպիտակ վանքի հորինվածքում: Վանքի հայերեն արձանագրությունները: Կարմիր վանքի (Դեր-էլ Ախմիմ) հիմնադրումը 5-րդ դ.: Սպիտակ և Կարմիր վանքերի հորինվածքային ընդհանրություններն ու տարբերությունները: **Բառիտի վանքը** (հիմնադրումը 6-րդ դ., Հուստինիանոս կայսեր օրոք): Վանքի ճարտարապետությունը (եկեղեցիներ, մատուռներ), հարդարանքը (որմնանկար, քանդակ): Էլ-Բագավատի դամբարանադաշտը. կառուցվածքը, մատուռների ճարտարապետական տիպերը, հարդարանքը: **Սինայ լեռան Սբ. Կատարինեի վանքը**. վանքի պատմությունն ու նշանակալից վայրերը:

2.2. Ղպտական քանդակ

Քարի մշակման ավանդույթները Եգիպտոսում: Օգտագործվող քարի տեսակները (մարմար, բազալտ, գրանիտ, ծիրանաքար, կրաքար): Ղպտական քանդակի ոճական առանձնահատկությունները՝ հունա-հռոմեական դասական և արևելյան ավանդույթները: Ղպտական քանդակային հուշարձանները (ճարտարապետական հարդարանք, ստելաներ, տապանաքարեր, սարկոֆագներ): Ղպտական մահարձանները և դրանց տարատեսակները (ստելաներ, էդիկուլաներ, օբելիսկներ, տապանաքարեր): Մահարձանների պատկերաքանդակները: Մահարձանների հունա-հռոմեական (Դիոնիսոս, Օրփեոս, Լեդա և այլն), հին եգիպտական (անխ, աչք, աստիճան) և Հին և Նոր Կտակարանային թեմատիկան (Քրիստոս, առաքյալներ, հրեշտակներ, Աբրահամ, Հովսեփ, Երեք մանկունք հնոցում և այլն): Քրիստոնեական խորհրդանիշները ղպտական քանդակում (խաչ, արմավաճյուղ, նավակ, խարիսխ և այլն): Անխի և խաչի պատկերների պատկերագրական և իմաստային նույնացումը: Ճարտարապետական հարդարանքի մասեր՝ քարավորներ, ճակատակալներ և դրանց առավել տարածված սյուժեները (Խաչի Համբարձումը, Քրիստոսի Համբարձումը, Դիոնիսոսյան տոնախմբություններ): Փայտի և փղոսկրի մշակման արվեստը միջնադարյան Եգիպտոսում և հուշարձանների հիմնական խումբը (եկեղեցու դռներ, սարկոֆագներ, գրքի կազմեր, մասնատուփեր):

2.3. Գեղանկարչություն և կիրառական արվեստ

2.3.1. Ղպտական սրբապատկերներ

Ֆայումյան դիմանկարների հայտնաբերումը 19-րդ դ. վերջին և դրանց գիտական ուսումնասիրությունը: Եգիպտոսում հայտնաբերված ուշ անտիկ դիմանկարները (Ֆայումի օազիս, Խավարայի դամբարանները): Ֆայումյան դիմանկարների գործառութային, գեղանկարչական և հորինվածքային առանձնահատկությունները և դրանց կապը վաղ սրբապատկերների հետ: Կերպարի պաշտամունքի անտիկ ավանդույթը և դրա վերաիմաստավորումը քրիստոնեական արվեստի համատեքս-

տում: Սրբազան կերպարի պաշտամունքը կամ սրբապատկերը: Ուշ ֆայումյան դիմանկարները և ղպտական սրբապատկերները: Ղպտական՝ «ասկետիկ» ուղղության սրբապատկերները (Քրիստոս և Սբ. Մինաս, Մարկոս առաքյալ, Հայր Աբրահամ, Սբ. Թեոդորոս, Գաբրիել հրեշտակ, Սարգիս և Բաքոս): Վաղ սրբապատկերների տեխնիկան ու անտիկ ավանդույթների ժառանգությունը: Վաղ սրբապատկերների պատկերագրական և ոճական առանձնահատկությունները: Սրբապատկերը և նրա իմաստաբանությունը: Կերպարի «անառարկայացումը» և նոր արտահայտչականությունը: Սբ. Կատարինեի վանքը և նրա սրբապատկերները:

2.3.2. Ղպտական գործվածք

Ղպտական գեղարվեստական գործվածքը և դրա տեղը միջնադարյան Եգիպտոսի արվեստում: Ղպտական գործվածքների հայտնաբերման ժամանակը և տեղագրությունը (Սաքքարա, Ֆայում, Ախմիմ, Անտինոյե): Ղպտական գործվածքների խոշոր հավաքածուները (Լուվր, Էրմիտաժ, Ղպտական թանգարան): Ղպտական գործվածքների պարբերացումը ըստ ոճի և թեմատիկայի: Կատարման տեխնիկան և ընդհանրությունները կարպետի և գոբելենի հետ: Ղպտական գործվածքների պատկերագրական բազմազանությունը: Հունա-հռոմեական և հին Եգիպտական թեմատիկա: Ավետարանական և Աստվածաշնչյան պատկերներ (տե՛ս քանդակի բաժինը): Ղպտական գործվածքները որպես պահպանիչ թալիսման: Ղպտական գործվածքների իմաստաբանությունը ըստ Բայեի՝ վախճանաբանական (էսխատոլոգիական) և փրկչագործական (սոտերիոլոգիական) գործառույթը:

2.3.3. Նկարազարդ ձեռագրեր

Եգիպտոսի դերը ձեռագիր մատյանների ձևավորման գործում և Հին Արևելքի ավանդույթները այդ բնագավառում: Անցումը պապիրուսից (փաթեթաձև ձեռագիր, գալարակ)՝ ձեռագիր մատյանին (կոդեքսին): Ալեքսանդրիայի և Պերգամոնի գրադարանների մրցակցությունը և կաշ-

վի մշակման նոր եղանակի հայտնաբերումը Պերգամոնում: Մատյանի տեսքը և կառուցվածքը: Քրիստոնեական Եգիպտոսի նկարազարդ ձեռագրերի երկու ուղղությունները կամ ավանդույթները՝ Ալեքսանդրիայի դպրոցը և անապատային վանքերը: Երկու ավանդույթների գեղարվեստական առանձնահատկությունները: Վանական միջավայրում ստեղծված մանրանկարների «գրաֆիկական» ոճը: Ղպտական ձեռագրերի ամենավաղ կազմերը: Ղպտական ձեռագրերի հարուստ զարդարումը (գլխատառեր, լուսանցազարդեր): Ղպտական ձեռագրերի խաչային պատկերները: Կահիրեի, Լոնդոնի և Նյու-Յորքի թանգարանների ղպտական ձեռագրերը:

2.3.4. Որմնանկարներ

Եգիպտոսի ամենահին որմնանկարների դրվագները Ալեքսանդրիայի 3-րդ դ. Կարմուզ գետնափորներում: **Էլ-Բագավատի** դամբարանադաշտի որմնանկարները որպես անցումային՝ ուշ անտիկ և վաղ քրիստոնեական շրջանի հուշարձան: Որմնանկարների թվագրությունը: Մատուռների կառուցվածքը և որմնանկարների բաշխումը: Ոճական և պատկերագրական առանձնահատկությունները: Երկու հայտնի մատուռները՝ «Ելքի» № 30 և «Խաղաղության» № 80: «Ելքի» մատուռի թեմատիկան և Աստվածաշնչյան պատմությունները: Որմնանկարների պատմողական սկզբունքը: «Խաղաղության» մատուռի թեմատիկան և որմնանկարների բաշխման սկզբունքը: Այլաբանություններ, Հին և Նոր Կտակարանային կերպարներ: Ավետման ամենավաղ պատկերագրությունը:

Բաուիտի վանքի որմնանկարները (5-6-րդ դ.): Նկարազարդ մատուռների պատկերագրական թեմատիկան (եգիպտական Սբ. Հայրերը, Դավիթ մարգարեի կյանքի 12 դրվագները և այլն): Խորանի նկարազարդման համակարգի ձևավորումը համաձայն արևելյան պատկերագրական ավանդույթների: Քրիստոսի Համբարձման բազմաթիվ տեսարանները: Տիրամոր պատկերագրության տարատեսակները Բաուիտի որմնանկարներում: **Սաքքարայի** վանքի որմնանկարները (6-7-րդ դդ.): Ոճական առանձնահատկությունները (հարթային, գրաֆիկական): Սաքքարայի Տիրամայր ստնտուի պատկերը:

3. Ասորիք (Սիրիա)

Ասորիքի աշխարհագրական դիրքը և հարակից երկրները: Ասորիքի հելլենիստական մշակութային շերտը: Հելլենիստական քաղաքները՝ Անտիոք, Ապամեա, Լաոդիկեա, Տիգրիսի Սելևկիա և Որոնտեսի Սելևկիա, Դուրա-Եվրոպոս: Հռոմեական քաղաքները՝ Գեռասա, Փիլիպպուպոլիս: Փյունիկյան քաղաքները՝ Տյուրոս, Սիդոն, Բիբլոս (Գիբլոս): Արամեական քաղաքները՝ Պետրա, Բոսրա, Դամասկոս, Պալմիրա:

Օսրոենեն, որպես ամենավաղ քրիստոնեական պետություն-իշխանություն (207 թ.): Եդեսիայի Աբգար թագավորը և Քրիստոսի անձեռակերտ պատկերը՝ Վարշամակը: **Եդեսիան**, որպես Ասորիքի խոշոր գիտական և կրթական կենտրոնը և **Եփրեմ Ասորու** (4-րդ դ.) գործունեությունը, ինչպես նաև Եդեսիան՝ Ուռհան որպես հայկական մշակույթի կենտրոն: **Անտիոքը** որպես հոգևոր, եկեղեցական և թեմական կենտրոն: Ասորիների դերը հելլենիստական արվեստի և մշակույթի տարածման գործում: Ասորիների թարգմանչական հարուստ ավանդույթները: Պարսկական մշակույթի ազդեցությունը: Հայերի ներկայությունը Անտիոքում (հայկական եպիսկոպոսությունը 10-րդ դ., Վասակ Պահլավունին որպես Անտիոքի կառավարիչ (1060-1077)): Հայ-ասորական գրական և մշակութային կապերը:

3.1. Ճարտարապետություն

Ասորական վաղքրիստոնեական շրջանի ճարտարապետության դերը արևելաքրիստոնեական, այդ թվում հայկական ճարտարապետության ձևավորման համար: Ճարտարապետական դպրոցի ձևավորումը: Բազիլիկ եկեղեցիների խորհրդաբանությունը: **Դուրա-Եվրոպոսի** քրիստոնեական մատուռը (232 թ.): Կառուցվածքը և ներքին հարդարանքը: Ամենավաղ քրիստոնեական պաշտամունքային կառույցները Ասորիքում, դրանց տարատեսակները: Ուղղանկյուն խորանով փոքր եկեղեցիները՝ **Դուրա-Եվրոպոս, Դար-Կիտա, Բակիրհա** 4-րդ դ., **Մարաթա** 392 թ.: Լատինուղիալ կամ լայնակի նավերով բազիլիկները՝ **Շակկա** 3-րդ դ., **Կանավաթ**, **Ում-իջ-Ջեմիլի**, **Տաֆտկա** 4-րդ դ.: Հորինվածքային և կոնստ-

րուկտիվ առանձնահատկությունները: Միջագետքի տարածքի նմանատիպ եկեղեցիները՝ **Սալա**, **Դեր-Մար Յաղուբ**, **Էլ-Հաթրա** (կամ էլ-Աղրա): Կեղծ Դիոնիսիոս Արիոպագացու տեսությունը Աստվածային խավարի մասին:

Ասորական խոշոր բազիլիկները և դրանց տեսակները (5-7-րդ դդ): Հիմնական բաղկացուցիչ մասերը՝ նարտեքս, ավանդատներ, աշտարակներ: Սյունաշար և մույթային կառուցվածքով բազիլիկալ եկեղեցիներ: Հորինվածքային և կոնստրուկտիվ նմանությունները ու տարբերությունները: Սյունաշար բազիլիկների անտիկ գծերը և այդ տիպի առավել հայտնի օրինակները (**Էլ-Բարախ**, **Բրադ**, **Ապամեա**, **Տուրմանին**, **Մարաթա** 5-6-րդ դդ.): Մույթերով բաժանված բազիլիկների ընդհանուր բնութագիրը և առավել հայտնի օրինակները (**Կալբ-Լուզե**, **Էլ-Անդերին**, **Ռուվեհա**, **Ռուսաֆա**, **Կերատին** 5-6-րդ դդ.): **Տուրմանինի** (6-րդ դ.) և **Կալբ-Լուզեի** (6-րդ դ.) բազիլիկների համեմատությունը: **Ռուսաֆայի** (Սերգիուպոլիս) համալիրը (569-586 թթ.): Ասորական բազիլիկների արտաքին հարդարման սկզբունքները: Ասորական և վաղ հայկական եկեղեցիների (Երերույք) ճարտարապետական և դեկորատիվ հարդարման ընդհանրությունները:

Կենտրոնախույս միտումները արևելաքրիստոնեական ճարտարապետության մեջ: Սիմվոլիկ և գաղափարական փոփոխությունները և տաճարաշինության տեսական հարցերը (Եվսեբիոս Պամփյուլոս, Թեոփիլոս, Բարսեղ Մեծ (Կեսարացի), Մաքսիմիոս Խոստովանող, Կոզմաս Հնդկանավորդ (Ինդիկոպլավտես): Տաճարը որպես Տիեզերք: Ասորական հիմնը նվիրված Եդեսիայի տաճարին (6-րդ.): Պաշտամունքային կառուցողական և հորինվածքային փոփոխությունները պայմանավորված գմբեթի առկայությամբ: Ժամանակի ընկալումը բազիլիկ և գմբեթավոր եկեղեցում: Մատուռների կամ վկայարանների նշանակությունը կենտրոնագմբեթ եկեղեցիների ճարտարապետական ձևավորման համար: Գմբեթի կառուցման տեխնիկական դժվարությունները ասորական ճարտարապետության մեջ: Ասորիքի «գմբեթավոր» բազիլիկները (**Բոսրայի № 1, Էլ-Բարախի**): Ասորական խաչաձև-գմբեթավոր դամբարան-եկեղեցիները (**Էլ-Անդերին, Ռուսաֆա 553 թ.**): **Քալաթ-Սիմանի համալիրը**, նրա բաղկացուցիչ մասերը, կառուցման փուլերը (476-

490 թթ.): Քալաթ-Սիմանի համալիրի հարդարանքը: Սիմոն Սյունակյացի վարքն ու պաշտամունքը արևելքում: Սյունակյացությունը որպես ճգնավորության տեսակ: **Քասր-իբն-Վարդանի** կամ **Սբ. Վարդանի** եկեղեցին (6-րդ դ. երկրորդ կես): Մայրաքաղաքային ճարտարապետության արձագանքները Ասորիքում՝ Քասր-իբն-Վարդան և Սբ. Իռենե: Քասր-իբն-Վարդանի հորինվածքային և շինարարական տեխնիկայի առանձնահատկությունները (opus mixtum): **Սբ. Մարիամի համալիրը** Եփեսոսում:

Կոստանդիանոս կայսեր հրամանով կառուցած **Մեծ Տաճարը** Անտիոքում (ավարտ. 341 թ.): Կենտրոնագմբեթ՝ ներքինից կլոր կամ բազմանիստ տաճարները՝ **Բոսրայի** (512-513 թթ.) **և Էզրայի** (510-515 թթ.) եկեղեցիները: Հորինվածքային առանձնահատկությունները: Անտիկ տարրերն ու կապը մայրաքաղաքային ճարտարապետության հետ (Սրբ. Սարգիս և Բաքոս): **Ապամեայի տաճարը** (6-րդ դ.): Հորինվածքը և կապը արևելաքրիստոնեական քառախորան եկեղեցիների հետ:

Ասորական պաշտամունքային կառույցների տոպոգրաֆիկ բաժանումը և ձևավորված որոշակի ավանդույթները (հարավային, կենտրոնական, արևելյան, հյուսիսային): Շինարարական տեխնիկան, չոր շարվածքը որպես անտիկ ժառանգություն և դրա հետ կապված կոնստրուկտիվ հնարավորությունները և սահմանափակումները: Ասորական տաճարների արտաքին և ներքին դեկորատիվ հարդարանքը:

3.2 Գեղանկարչություն

3.2.1. Խճանկար

Ասորիքի խճանկարը և դրա ուսումնասիրությունը: Խճանկարի ակունքները և աշխարհագրությունը: Վաղ միջնադարյան խճանկարի պարբերացումը: Ոճական փոփոխությունները 3-4-րդ դդ. խճանկարներում: Թեոդոսիոս I կայսեր հրովարտակը (381 թ.) և անցումը երկրաչափական կամ վերացական (աբստրակտ) պատկերների: Հատակի խճանկարների պատկերագրական համակարգը 5-7-րդ դդ.: Հատակի խճանկարում «աշխարհի» կամ Դրախտի պատկերը: Հատակի խճանկար «գորգի» խորհրդաբանությունը: Կենդանակերպ (զոոմորֆ) խճա-

նկարային հորինվածքներ: Անտիոքի և Ապամեայի խճանկարները: Լիբանանի (Փյունիկիայի) տարածքում գտնվող 5-6-րդ դդ. խճանկարները (**Խալդ** (6-րդ դ), **Բեթ-Մարի** (6-7-րդ դդ.), **Բեթ-Շան** (567 թ.), **Ջախրանի** (524-541 թթ.)): Անտիոքը որպես խճանկարի գեղարվեստական կենտրոն: Երուսաղեմի **Օմարի** (691—692 թթ.) և Դամասկոսի **Օմայանների մզկիթի** (705—711 թթ.) խճանկարները ստեղծված ասորի վարպետների կողմից: Օմայանների խճանկարների պատկերագրական և խորհրդաբանական ընդհանրությունները վաղքրիստոնեական նմուշների հետ: Օմայանների խճանկարների ուշ անտիկ և վաղ բյուզանդական ավանդույթները:

3.2.2. Որմնանկար

Դուրա-Եվրոպոս՝ ասորական անապատի Պոմպեյքը: Դուրա-Եվրոպոսի պեղումները 1931-1932 թ. և Մ. Ի. Ռոստովցևի հետազոտությունները: **Քրիստոնեական մատուռի** որմնանկարները (232 թ.). ամենավաղ Հին և Նոր Կտակարանային պատկերներ: **Սինագոգի** որմնանկարները. աստվածաշնչյան տեսարաններ (244-245 թթ., նկարազարդ. 245-256 թթ.): Պատմողական սկզբունքը և սրբազան (հիերատիկ) պատկերները (Մովսեսի պատմությունը, Դավիթ թագավորի օծումը, Սողոմոնը, Եզեկիելը, Նոյը և այլն): Անտիկ և պարթևական գեղարվեստական ավանդույթները սինագոգի որմնանկարներում, ճակատային պատկերման խնդիրը: Պատկերների բաշխման սկզբունքը: Նկարազարդ Աստվածաշնչի պատկերաշարի հնարավոր ազդեցությունը Դուրա-Եվրոպոսի նկարազարդման համակարգի վրա (ըստ Կ. Վայցմանի): Դամասկոսի թանգարանի և Յեյլի համալսարանում գտնվող Դուրա-Եվրոպոսի սինագոգի որմնանկարների կրկնօրինակները:

3.2.3. Նկարազարդ ձեռագրեր

Ասորական ձեռագիր մատյանները և ասորական բարձրագույն դպրոցները: Ասորական ձեռագրերի նկարազարդման համակարգը արևելաքրիստոնեական արվեստի համատեքստում: Ասորական վաղ

ձեռագրերը՝ **Ռաբուլայի Ավետարանը** (586 թ.): Ձեռագրի ստեղծման ու պահպանման վայրը, ուսումնասիրությունը: Ռաբուլայի ավետարանի նկարազարդման համակարգը: Ավետարանի խորանները և դրանց նկարազարդման առանձնահատկությունները. լուսանցապատկերները և դրանց թեմատիկան: Ռաբուլայի ավետարանի առանձին էջով տրված հորինվածքները: «Համբարձման» տեսարան. գեղանկարչական ավանդույթը և պատկերագրությունը: Ռաբուլայի Ավետարանի մանրանկարների ընդհանրությունները հայկական և արևելաքրիստոնեական ձեռագրերի հետ: Ռաբուլայի Ավետարանի կարևորությունը քրիստոնեական արվեստի համար:

Փարիզի ազգային գրադարանում պահվող **№ 33 ձեռագիրը** (6-7-րդ դդ.) և **№ 341 Աստվածաշունչը** (7-8-րդ դդ.): № 341 ձեռագրի պատկերների թեմատիկան ու ոճը: Ասորական մանրանկարի պատառիկները Սանկտ-Պետերբուրգի գրադարանում:

4. Կապադովկիա

Կապադովկիայի աշխարհագրական դիրքը և հարևան երկրները: Կապադովկիայի էթնիկական կազմն անտիկ ժամանակներից սկսած (իրանական ցեղեր, հույներ, հայեր և այլ ազգային խմբավորումներ): Կապադովկիան որպես քաղաքակրթությունների խաչմերուկ: Կապադովկիայի հելլենիզացումը Ալ. Մակեդոնացու արշավանքներից հետո: Կապադովկիան հռոմեական պրովինցիա մ. թ. 17 թ. Պոնտոսի և Փոքր Հայքի հետ միասին: Հայերի ներկայությունը այս տարածքում և քաղաքական ու մշակութային կապերը Հայաստանի հետ: Հայկական իշխանական տների տեղափոխումը Կապադովկիա (Արծրունիներ, Բագրատունիներ): Հայկական ամրոցները և վանքերը Կապադովկիայում 11-րդ դարի կեսից հետո: Կապադովկիայի քաղաքները՝ Կոմանա, Կեսարիա և այլն: Քրիստոնեության տարածումը Կապադովկիայում, ինչպես նաև Կապադովկիայի դերը տարածաշրջանում քրիստոնեության տարածման գործընթացում: Կապադովկիան եկեղեցական հայրերը և հայրաբանական գրականությունը (Բարսեղ Կեսարացի, Գրիգոր Նյուսացի, Գրիգոր Նազիանզացի):

4.1. Ճարտարապետություն

Փոքր Ասիայի վաղ միջնադարյան ճարտարապետությունը որպես քրիստոնեական տաճարաշինության կարևոր օղակ: Կապադովկիայի ճարտարապետական ավանդույթների բազմազանությունը, էգեյան և ասորական ավանդույթներ (ծովափնյա տարածքների հեծանային բազիլիկները, լեռնային շրջանների փոքր թաղածածկ բազիլիկները, սրահատիպ եկեղեցիներ, խաչաձև և ութանիստ եկեղեցիները): **Բինբիրքիլիսեի համալիրը** կամ այսպես կոչված 100 և 1 եկեղեցիները (5-6-րդ դ. առաջին կես): Կապադովկիայի հարավային շրջանների եկեղեցիները **(Հին (Էսկի) Անդավալ):** Կենտրոնական և արևելյան շրջանների խաչաձև եկեղեցիները (**Բուզլուկ, Սիվրիհիսար, Խանքյոյ, Կզըլքիլիսե** (Կարմիր եկեղեցի) մոտ 600 թ.): Կենտրոնագմբեթ, բազմանիստ հատակագծով եկեղեցիներ՝ **Գրիգոր Նյուսացու ութանիստ** (օկտագոն), **Հիերո-**

պոլիսի, Սեբաստիայի (Սվասի) և Բարաքայի ուքանիստ եկեղեցիները, ինչպես նաև **Բինբիրքիլիսեի** եկեղեցիների խումբը): **Մերիամլըկի Սբ. Թեկղեի** սրբավայրը և ճարտարապետական համալիրը (470 թ.): Արևմտյան ճարտարապետական տարրերը և **Սագալասի բազիլիկը** (6-րդ դ.): **Ալահանի վանքը** կամ **Խոջա կալեսի** (5-րդ դ. երկրորդ կես): Գմբեթավոր բազիլիկ տիպը և դրա հետ կապված կառուցողական դժվարությունները: Եփեսոսի **Սբ. Հովհաննես և Սբ. Մարիամի տաճարները**. կառուցման և վերակառուցման ժամանակը և կապը մայրաքաղաքային ճարտարապետության հետ: Կապադովկյան եկեղեցիների ասկետիկ բնույթը: Պայտաձև կամարը կամ կամարաշարը որպես կապադովկյան ճարտարապետության բնորոշ տարր: Կապադովկիայի եկեղեցիների շինարարական տեխնիկան, «միդիս» շարվածքը և ընդհանրությունները հայկական շինարվեստի հետ: Բազմագույն (պոլիխրոմ) շարվածքի ավանդույթները Կապադովկիայում և հարևան Հայաստանում: Հայաստան Կապադովկիա ճարտարապետական սերտ առնչությունները վաղ միջնադարում:

4.2. Քանդակագործություն

Կապադովկիայի ժայռափոր համալիրները տուֆի և կրաքարի շերտերում: Ժայռափոր և գետնափոր քաղաքները՝ **Կայմախլը, Դերինքոյու, Օզկանակ, Աջըգյոլ, Մազա**: Ժայռափոր վանքային համալիրները՝ **Գյորեմեի, Աչըկսարայի, Բալիսիրմայի, Դերբենտի, Գյուլլուդերեի և Իխլարայի հովիտներ**: Կապադովկիայի եկեղեցիների արտաքին հարդարանքը. զուգահեռներ արևելյան քարակերտ և բյուզանդական աղյուսաշեն եկեղեցիների հետ: **Ալահանի վանքի Քյոքերքիլիսեի** մուտքի հարդարանքը և որմնաքանդակները (5-րդ դ.): Պատկերագրությունը և գեղարվեստական ոճը: Ընդհանրությունները հայկական 6-7-րդ դդ. քանդակների հետ: Ժայռափոր եկեղեցիների քանդակային հարդարանքը. քրիստոնեական խորհրդանշական պատկերները **Հին Անդավալում, Ավանոսում, Արգիում** 5-6-րդ դդ. (արմավենի, դափնեպսակ, խաչ շրջանակի մեջ և խաչ աստիճանավոր պատվանդանի վրա, բուսական և երկրաչափական տարրեր): Շրջանակի մեջ առնված խաչային հորինվածքները և դրանց տարատեսակները Կապադովկիայում (5-6-րդ դդ.):

4.3. Մոնումենտալ գեղանկարչություն

Ժայռափոր վանքերի ակտիվացումը և դերը արաբական հարձակումների և դրանց հաջորդող պատկերամարտության շրջանում: Ամենավաղ ժայռափոր եկեղեցիները և վերջիններիս կառուցման ժամանակը: Նախապատկերամարտության շրջան՝ 6-7-րդ դդ. **Չավուշինի Սբ. Հովհաննես**, **Հրեշտակապետաց վանքի Սբ. Ստեփանոս եկեղեցիները**, պատկերամարտության շրջան՝ 8-9-րդ դդ. **Զելվեի Սբ. Բարսեղ, Կզլչուխուր, Հովակիմի և Աննայի մատուռը**: Ժայռափոր եկեղեցիների ներքին կառուցվածքը: Ժայռափոր եկեղեցիների հարդարման սկզբունքները և պատկերագրական ծրագիրը: Որմնանկարների գեղարվեստական առանձնահատկությունները: **Թոքալիի (Տոկալիի) առաջին եկեղեցու** որմնանկարները: Գյորեմեի ժայռափոր վանքային համալիրների հետագա զարգացումը: Փոկասների իշխանական տան ներկայությունը Կապադովկիայում: Փոկասների դիրքը բյուզանդական արքունիքում և հայկական ծագումը:

5. Հայաստան

Հայաստանի միջնադարյան արվեստը և նրա դերը տարածաշրջանում: Քրիստոնեության տարածումը Հայաստանում (Թադեոս և Բարդուղիմեոս առաքյալներ, Գրիգոր Լուսավորիչ, Սբ. Կույսեր): Հայաստանում քրիստոնեության ընդունման և հաստատման երկու վարկածը ըստ աղբյուրների (Խորենացի, Ագաթանգեղոս): Հայաստանում քրիստոնեության ընդունման թվականը: Հայաստանը քրիստոնեության նախաշեմին՝ հելլենիստական և հռոմեական շրջանները: Հայկական Եկեղեցու հաստատումը և նրա թեմերը տարածաշրջանում: Քրիստոնեական մշակույթի ներթափանցումը Հայաստան. հունաբան դպրոցը և թարգմանական գրականությունը: Հայ-պարսկական առնչությունները և դրանց դրսևորումը քրիստոնեական շրջանում: Հայաստանի մշակութային շփումները Ասորիքի և արևելյան Փոքր Ասիայի հետ և դրանց նշանակությունը քրիստոնեական արվեստի ձևավորման գործընթացում:

Հայ-բյուզանդական առնչությունները: Հայաստանի քաղաքական և մշակութային իրավիճակը մեծ գերտիրությունների ներքո: Հայաստանի ամենավաղ քրիստոնեական հուշարձանները՝ **Էջմիածնի Մայր տաճարի կրակարանը, Զաքարի բերդի համայնական եկեղեցին** (4-րդ դ.), **Վանքասարի համալիրը** (եկեղեցի, նախասրահ, տապանաքակ) (5-7-րդ դդ., Արցախ), **Երերույքի և Անիի ժայռափոր քարանձավները:**

5.1. Ճարտարապետություն

Հայաստանի վաղ միջնադարյան ճարտարապետության տեղը և դերը արևելաքրիստոնեական մշակույթի համատեքստում: Հարցի գիտական տեսանկյունները: Անտիկ տարրերը հայկական վաղքրիստոնեական ճարտարապետության մեջ: Վաղքրիստոնեական դամբարանները՝ **Աղձք (Աղց)** (364 թ.)**, Սբ. Վարդան, Ամարաս, Կարենիս:** Դամբարանների հորինվածքային առանձնահատկությունները (գետնափոր, կիսագետնափոր) և կառուցման ժամանակաշրջանը: Վաղ միջնադարյան այլ մեմորիալ բնույթի կառույցներն ու դրանց ճարտարապետական ձևավորումը (**Օձուն, Աղիտու (Աղուդի)**: **Բարեկամավանի** (Բարձ-

րյալ խաչ) դամբարանը՝ ճարտարապետական հորինվածքը և թվագրության խնդիրը: Հայկական վաղ եկեղեցական կառույցների տիպաբանական և գեղարվեստական առանձնահատկությունները: Հայկական վաղմիջնադարյան ճարտարապետության երկու գլխավոր շրջանները՝ 4-6-րդ դարի վերջին քառորդ և 6-րդ դարի վերջը – 7-րդ դար:

Հայկական բազիլիկալ եկեղեցիների տարատեսակները (միանավ, եռանավ, ինչպես նաև բաց սյունասրահով): 5-6-րդ դդ. միանավ բազիլիկներ՝ **Գառնիի, Լեռնակերտի, Եղվարդի, Ջառջառիսի, Կառնուտի** և այլն: 5-6-րդ դդ. եռանավ բազիլիկներ՝ **Քասախի, Ծիծեռնավանքի, Աշտարակի Ծիրանավոր, Եղվարդի, Կողբի, Աղձքի** և այլն**: Երերույքի բազիլիկը**՝ հորինվածքային առանձնահատկությունները և արտաքին ազդեցության խնդիրը: Ընդհանրություններ ասորական բազիլիկալ կառույցների հետ: **Տեկորի Սբ. Սարգիսը** (480-ական թթ.) և քառամույթ խաչաձև-գմբեթավոր եկեղեցիներն ու գմբեթավոր բազիլիկները՝ **Սբ. Գայանե** (630 թ.), **Բագավանի Մայր տաճարը (**631-639 թթ.), **Մրենի** (639-640 թթ.), **Օձունի** (7-րդ դ. առաջին կես): Հայկական կենտրոնագմբեթ եկեղեցիները (սկսած 6-րդ դ. վերջից): Կենտրոնագմբեթ հորինվածքի զարգացումը Հայաստանում՝ տեղական ավանդույթները և արտաքին ազդեցությունները: Էջմիածնի Մայր տաճարի հորինվածքը. վերակառուցումները և հորինվածքի զարգացումը: Մայր տաճարի նշանակությունը հայկական ճարտարապետության պատմության համար (**Բագարանի Սբ. Թեոդորոս** 624-631 թթ., **Մաստարայի Սբ. Հովհաննես** 620-ական թթ.): **Զվարթնոցի տաճարը** (641-661 թթ.). հորինվածքը, կառուցվածքային առանձնահատկությունները և վերակառուցումները (ըստ՝ Թ. Թորամանյանի ու Ս. Մնացականյանի): **Զվարթնոցի տաճարը** և Երուսաղեմի Հարության Ռոտոնդան: Զվարթնոցի նշանակությունը հայ ճարտարապետության հետագա զարգացման համար և զվարթնոցատիպ տաճարները (**Բանակի և Լեքիթի** տաճարները): Հայկական ճարտարապետության «սինթետիկ» բնույթը. տեղական, արևելյան և բյուզանդական ավանդույթների խնդիրը: Բյուզանդական մշակութային ուղղվածությունը Ներսես Շինարարի օրոք և վերջինիս շինարարական գործունեությունը: Հայկական եռախորան խաչաձև-գմբեթավոր եկեղեցիները և հորինվածքային առնչությունները **Բեթղեհեմի Ծննդյան տաճարի** հետ

(**Դվինի Մայր տաճար** (վերակառ. 7-րդ դ. 40-ական թ.), **Թալինի Կաթողիկե** (670-680-ական թթ.), **Իշխանի տաճարը Տայքում** (7-րդ դ. 50-ական թթ.)): Իշխանի տաճարի նախնական հորինվածքի հետ առնչվող հարցերը և տեսակետները: **Արուճի եկեղեցին** (669 թ.): Արուճի կառուցվածքային առանձնահատկությունները, կարկասային սկզբունքը և առնչությունները ուշ հռոմեական ճարտարապետության հետ: Գմբեթավոր դահլիճների ձևավորումը (**Պտղնի, Զովունի, Դդմաշեն** 7-րդ դ. երկրորդ կես): Զովունի և Դդմաշեն եկեղեցիների թվագրման տարբեր տեսանկյունները (Զովունին 5-6-րդ դդ. ըստ Ա. Սահինյանի կամ 7-րդ դ. երկրորդ կես՝ ըստ Ա. Ղազարյանի և Ֆ. Գոնդոլֆոյի, Դդմաշենը 7-րդ դար՝ ըստ Մ. Հասրաթյան կամ 9-10-րդ դդ.՝ ըստ Ա. Ղազարյան): Պաղեստինյան սրբավայրերի Հայաստան «տեղափոխման» Ներսես Շինարարի ծրագիրը:

Անկյունային խորշերով քառախորան տիպի եկեղեցիները Անդրկովկասում: Հռիփսիմեի տաճարը (618 թ.) և հռիփսիմեատիպ եկեղեցիները Հայաստանում (**Ավան 591-602, Թարգմանչաց, Արամուսի Սբ. Նշան, Սիսիանի Սբ. Հովհաննես (Սիսավան), Գառնահովտի Սբ. Գևորգ, Արծվաբերի Սբ. Աստվածածին**՝ բոլորը 7-րդ դ.): Հորինվածքային և կառուցվածքային առանձնահատկությունները: Ավանի տաճարի անտիկ գծերը: «Ազգային» ճարտարապետական դպրոցի «գիտական» հիմնավորումները (Գ. Չուբինաշվիլի): Հայ-վրացական ճարտարապետական ընդհանրությունները **Ջվարի** և **Աթենի** եկեղեցիների օրինակով: Աթենիի հայալեզու շինարարական արձանագրությունը (Թոդոսակ):

6-7-րդ դդ. Կենտրոնագմբեթ, խաչաձև փոքր եկեղեցիներ՝ **Ողջաբերդի, Արթիկի, Արզ(ծ)նիի, Թալինի Սբ. Քրիստոփոր, Լմբատավանքի Սբ. Ստեփանոս, Աշտարակի Կարմրավոր, Կոշի Սբ. Ստեփանոս** և այլն**:** Հորինվածքային առանձնահատկությունները և կապը վաղքրիստոնեական ճարտարապետության հետ: Բազմախորան եկեղեցիները Հայաստանում: **Եղվարդի Զորավար** (Գրիգոր Մամիկոնյանի պատվերով) ութանիստ եկեղեցին և նրա կապը վաղ քրիստոնեական ճարտարապետական ավանդույթների հետ: **Իրինդի** (ութխորան) և **Արագածի** (վեցխորան) **եկեղեցիները** (Թալինի շրջան, 7-րդ դ.): 7-րդ դ. ճարտարապետության նշանակությունը հայկական միջնադարյան տաճարաշինության հետագա զարգացման համար:

5.2. Քանդակագործություն

Հայկական միջնադարյան քանդակագործության ուսումնասիրությունը (Ն. Մառ, Հ. Օրբելի, Թ. Թորամանյան, Բ. Առաքելյան, Ս. Մնացականյան, Լ. Ազարյան): Քանդակի տեսակները վաղ միջնադարյան Հայաստանում: Եկեղեցիների և այլ հուշարձանների արտաքին հարդարման դեկորատիվ տարրերը (երկրաչափական, բուսական, կենդանական պատկերներ): Խաչային հորինվածքների վաղ պատկերագրությունն ու գաղափարաբանությունը: **Աղձքի (Աղցի) դամբարանի** քրիստոնեական և նախաքրիստոնեական պատկերները: Աղցի պատկերաքանդակների թվագրության հարցը վաղ քանդակային արվեստի ուսումնասիրության լույսի ներքո (Ս. Տեր-Ներսեսյան): **Ամարասի** և **Ձովունու (Ծառայիշեն) Սբ. Վարդանի** հարդարման տարրերը: **Աղիտուի** հորինվածքային առանձնահատկություններն ու հարդարանքը: Համեմատությունը վաղ աստրական դամբարանների հետ: **Բարեկամավանի** դամբարանի հորինվածքային առանձնահատկությունը և բացառիկությունը: Բարեկամավանի դամբարանի պատկերա- և զարդաքանդակ քիվը և պատկերների գեղարվեստական ավանդույթի ակունքները: Բարեկամավանում պատկերված կենդանիների տեսակները (ըստ մեկնաբանությունների): Կենդանիների պատկերները քրիստոնեական խորհրդանիշների համակարգում (խոյ, ցուլ, արջ): Հայկական եկեղեցիների արտաքին հարդարման սկզբունքները (բարավորներ, քիվեր, պատուհանի շրջակալներ, ճակատի հարդարման տարրեր): Արտաքին հարդարման համակարգի համաքրիստոնեական և տեղական ավանդույթները: Հայկական վաղ միջնադարյան ճարտարապետության զարդաձևերը (շրջանակի մեջ խաչեր, վարդյակներ, արմավաճյուղեր, շուշանածաղիկներ, խաղողի որթ, նուռ, ականթատերևներ) և դրանց համակարգումն ու պարբերացումը ըստ Ն. Տոկարսկու: Քանդակների հնագույն խումբը: **Էջմիածնի Մայր տաճարի** երկու քանդակային սալաքարերը (5-րդ դ.), **Տեկորի Սբ. Սարգիս** եկեղեցու (5-րդ դ. 80-ական թթ.) հարդարանքը (չի պահպանվել): **Երերույքի** և **Քասաղ(խ)ի** բազիլիկների (5-րդ դ. երկրորդ կես) արտաքին հարդարանքը: Քանդակազարդ դրվագներ **Դվինից** (5-7-րդ դդ.), դրանց թվագրման խնդիրները: **Կողբի** բնակավայրը և դրա հնա-

գույն քանդակային հուշարձանները: Կողբի բարավորի թվագրման խնդիրը (5-6 և 7-րդ դդ) և պատկերագրությունը:

Հայկական քառակող կոթողներ, հուշասյուներ և թևավոր խաչեր (5-7-րդ դդ.): Հուշարձանների հորինվածքային առանձնահատկություն-ները և հարդարման սկզբունքները (**Օշականի, Ույտիակունքի, Զրվեժի, Հովհաննավանքի** և այլ հուշասյուներ, **Դվինի, Կողբի, Հովհաննավանքի** թևավոր խաչեր): Հուշասյուների և կոթողների թվագրության խնդիրը: Կոթողների ծագումնաբանության հարցը: Կոթողային հուշարձանների ավանդույթը Հայաստանում՝ հին շրջանից մինչև միջնադար (Ս. Բար-խուդարյան): Հայկական քառակող կոթողների ընդհանրություններն ու տարբերությունները ղպտական, ասորական և իռլանդական նմանա-տիպ հուշարձանների համեմատ: Քառակող կոթողների տարածման սահմանները պատմական Հայաստանում: Քառակող կոթողների Գու-գարքի և Շիրակի խմբերը: Շիրակի հայտնի կոթողները՝ **Գառնահովիտ, Թալին, Ագարակ, Հառիճ, Դարբանդ, Մուղնի, Քասախ (Ապարան), Ավան, Զրամբար, Երերույք** և այլն: Շիրակի կոթողների պատկերաշարը: Գուգարքի հայտնի կոթողները՝ **Օձուն, Արդվի, Կողես, Դսեղ, Աքորի, Բրդաձոր, Խոժոռնի, Կողբ** և այլն: Գուգարքի կոթողների պատկերա-քանդակները: **Օձունի կոթողները**: Հուշարձանի առանձնահատկու-թյունները: Օձունի կոթողների պատկերագրական ծրագիրը և պատկե-րաշարի տարբեր մեկնաբանումները (Բ. Առաքելյան, Լ. Ազարյան, Զ. Հակոբյան): Օձունի «կենդանագլուխ» պատկերը և նմանատիպ պատկերները Թալինի կոթողների վրա: Օձունի կոթողների գործառու-թային առանձնահատկությունները: Օձունի կոթողների հարդարման դե-կորատիվ զարդատարրերը, դրանց խորհրդաբանությունը և ընդհանրու-թյունը վաղքրիստոնեական հատակի խճանկարների զարդատարրերի հետ: **Բրդաձորի մեծ և փոքր** կոթողների պատկերաշարը: Օձունի և Բրդաձորի փոքր կոթողների պատկերաշարի ընդհանրությունները (Լ. Ազարյան) և տարբերությունները: Գոգարանի քանդակագործական դպրոցի խնդիրը (Ն. Թիերի): **Դովեղի քարե սկավառակը** (6-7-րդ դդ.), դրա նշանակությունը, պատկերագրությունը և հորինվածքը: Նմանա-տիպ քարե սկավառակ Արցախից:

7-րդ դարի հայկական եկեղեցիների արտաքին հարդարանքը: **Էջ-**

միածնի Մայր տաճարի թմբուկի քանդակները և դրանց կատարման ժամանակը համաձայն նոր ուսումնասիրությունների (Ա. Ղազարյան): Քանդակների թվագրությունը և պատկերագրությունը: Առաքյալների ամենավաղ պատկերները Էջմիածնի օրինակով: Դիցաբանական կենդանու պատկերը որմնասյան խոյակին և նման կերպարների խորհրդաբանությունը քրիստոնեական արվեստի համատեքստում: Պարսկական պատկերագրության ազդեցությունը: **Օձունի եկեղեցու** (7-րդ դ. առաջին կես) մուտքերի և ճակատների քանդակները: Օձունի քանդակների ոճական ընդհանրությունը Զվարիի պատկերաքանդակների հետ (Բ. Առաքելյան): **Մրենի եկեղեցու** (639-640 թթ.) մուտքերի հարդարանքը: Մրենի արևմտյան մուտքի քանդակների պատկերագրական զուգահեռները Հռոմի վաղքրիստոնեական հուշարձանների հետ (Ն. Թիերի): Մրենի հյուսիսային մուտքի հորինվածքի ինքնատիպ պատկերագրությունը և դրա տարբեր մեկնաբանությունները (Բ. Առաքելյան, Մ. Սարգսյան, Լ. Ազարյան, Ս. Մնացականյան, Հ. Պետրոսյան, Ն. Թիերի, Ք. Մարանչի): Մրենի հյուսիսային բարավորի և Կողբի բարավորի դրվագի հորինվածքային ընդհանրությունը (Պ. Դոնապետյան, Զ. Հակոբյան) և Կենաբար խաչի վերադարձի արձագանքը Հայաստանում:

Զվարթնոցի (641-661 թթ.) արտաքին և ներքին հարդարման գեղարվեստական և խորհրդաբանական սկզբունքները: Արտաքին կամարաշարի կիրառումը Զվարթնոցում և ավանդույթի ձևավորումը հայկական ճարտարապետության մեջ: Զվարթնոցի ներքին հարդարման տարրերը (թևատարած արծիվները, զամբյուղանման խոյակները): Զվարթնոցի արտաքին զարդագոտին՝ խորհրդաբանությունը և պատկերագրությունը: Զարդագոտու գեղարվեստական տարրերը՝ բուսական և կենդանական պատկերներ: Զարդագոտու այսպես կոչված «շինարարների» պատկերները և դրանց մեկնաբանությունները (Բ. Առաքելյան, Ս. Մնացականյան, Զ. Հակոբյան): Զվարթնոցի տաճարի հարդարման համակարգի խորհրդաբանական և գեղարվեստական առանձնահատկությունները: Զվարթնոցի արձագանքը Աղթամարի Սբ. Խաչ և այլ հայկական եկեղեցիների դեկորատիվ համակարգում:

Պտղնիի եկեղեցու (7-րդ դ. երկրորդ կես) արտաքին հարդարանքը: 7-րդ դ. այլ եկեղեցիների արտաքին հարդարանքը՝ **Պեմզաշեն, Սիսա-**

վան, Թալինի Կաթողիկե, Ծպ(ր)նի, Ծոր, Մաստարա: Պատվիրատուի կերպարը վաղ միջնադարյան հայկական քանդակում և դրա պատկերագրական ակունքները: Հեծյալի կերպարը հայկական քանդակում և դրա պատկերագրական ակունքները:

5.3. Գեղանկարչություն

5.3.1. Խճանկար

Հայկական խճանկարները պատմական Հայաստանում և դրանից դուրս: Երուսաղեմի հայկական խճանկարները: **Շուշանիկի դամբարանի** խճանկար հատակը և դրա հայկական արձանագրությունը: Այսպես կոչված **Հակոբի դամբարանի** (այժմյան Երուսաղեմի ռուսական վանք) խճանկար հատակը և հայկական արձանագրությունը: **Սբ. Պողիկտոսի** մատուռի խճանկար հատակը: Խճանկարի թվագրությունը, հորինվածքը և արձանագրությունը: Մի քանի այլ խճանկար հատակների դրվագներ: Երուսաղեմի խճանկարների հորինվածքային և ոճական առանձնահատկությունները և դրանց ընդհանրությունը ասորա-պաղեստինյան նմանատիպ հուշարձանների հետ: Խճանկարային հատակների խորհրդաբանությունը:

Հայաստանյան խճանկարների դրվագները: **Դվինի բազիլիկում** հայտնաբերված խճանկարի դրվագը և նրա զարդամոտիվները, ինչպես նաև արևելյան խորանի Տիրամոր դեմքը (չի պահպանվել) և ոտքի դրվագը: **Էջմիածնի Մայր տաճարում** հայտնաբերված խճաքարերը (սմալտա): **Զվարթնոցի տաճարի** խճանկար զարդագոտու դրվագները (շրջանակի մեջ առնված խաչ): Զվարթնոցի ներքին հարդարանքի առանձնահատկությունները:

5.3.2. Որմնանկար

Վաղ միջնադարյան Հայաստանի մոնումենտալ գեղանկարչությունը: Հուշարձանների պահպանվածության պատմական և արդի խնդիրները: Հայկական Եկեղեցու պատկերամարտության կամ պատկերահարգության բանավեճերը և եկեղեցու ներքին հարդարանքի խնդիրը (Վրթանես

Քերքող, Հովհան Օձնեցի): Հայկական որմնանկարների պահպանված վաղագույն դրվագները՝ **Քասաղ(խ), Երերույք, Տեկոր** (չի պահպանվել), **Մանազկերտ, Թանահատ, Եղվարդ, Երևանի Սբ. Պողոս-Պետրոս** (եկեղեցին չի պահպանվել, որմնանկարների դրվագները պահվում են թանգարանում): Որմնանկարների հետքերը 7-րդ դ. եկեղեցիներում՝ **Մաստարա, Սպիտակավոր, Թալինի Կաթողիկե, Արթիկի մեծ եկեղեցի, Սիսավան, Բուժական, Ապարանի Աստվածընկալ, Աշտարակի Կարմրավոր**: Որմնանկարի հորինվածքի դրվագները 7-րդ դ. եկեղեցիներում՝ **Արուճ, Թալինի Կաթողիկե, Լմբատավանք և Կոշի Սբ. Ստեփանոս:** Արուճի խորանի կոնքում պահպանված դրվագը՝ «Քրիստոսը օրենքներ տվող» (Christus legem dat): Արուճի որմնանկարի պատկերագրական և ոճական ընդհանրությունները վաղ բյուզանդական գեղանկարչության հետ: Այլ հորինվածքներ՝ «Քառակերպյան աթոռ» (Հեթիմասիա)՝ Թալինի մեծ եկեղեցում, «Քրիստոսի Համբարձումը»՝ Լմբատավանքում, «Հաղորդություն» (?)՝ Կոշի Սբ. Ստեփանոս եկեղեցում: 7-րդ դ. որմնանկարի պատկերագրական ու ոճական առանձնահատկությունները: Մամիկոնյանների և Կամսարականների պատվերով նկարազարդված եկեղեցիները: Լ.Դուռնովոն որպես հայկական որմնանկարչության ուսումնասիրող: Լ. Դուռնովոյի ընդօրինակումները և դրանց նշանակությունը հայկական մոնումենտալ գեղանկարչության մասնագիտական ուսումնասիրման համար:

5.3.3. Վաղ նկարազարդ ձեռագրեր

Մաշտոցյան գրերի ստեղծումը և հայկական ձեռագիր մատյանները: Հայկական մատյանների ձևավորման և նկարազարդման սկզբունքները: Հայկական ձեռագրերի տեսակները: Հայկական գրի տեսակները: Ձեռագրերի համաքրիստոնեական և ազգային ավանդույթները: **Էջմիածնի Ավետարանի փղոսկրյա կազմը** (6-րդ դ.): Փղոսկրյա կազմի ստեղծման վայրը (Ս. Տեր-Ներսեսյան) և նմանատիպ բյուզանդական այլ կազմերը: Փղոսկրյա կազմի պատկերաշարը, պատկերագրական և ոճական առանձնահատկությունները:

Էջմիածնի Ավետարանի կցված մանրանկարները որպես հայկական

գեղանկարչության ամենավաղ նմուշներ: Մանրանկարների ստեղծման ժամանակը: Մանրանկարների հնարավոր «ասորական ծագման խնդիրը» (Յ. Ստրժիգովսկի) և այդ տեսակետը հերքող ուսումնասիրությունները (Ս. Տեր-Ներսեսյան): Մանրանկարների պատկերագրությունը և ոճը: **Մլքե թագուհու Ավետարանը** (862 թ.) և **Լազարյան Ավետարանը** (887 թ.) որպես հայկական ամենավաղ թվագիր մատյանները: Մլքե թագուհու Ավետարանի պահպանման վայրը, թվագրության հետ կապված խնդիրները: Ձեռագրի ստեղծման վայրի հետ առնչվող խնդիրները (Վասպուրական, թե՞ Անի): Ավետարանի պատկերաշարը: Խորանների նկարազարդման առանձնահատկությունները և անտիկ պատկերագրական տարրերը (Նեղոսյան տեսարաններ): Ավետարանիչների պատկերագրության երկու տարբերակները Մլքե թագուհու Ավետարանում: «Համբարձման» տեսարանը: Հայկական վաղ նկարազարդ ձեռագրերի քրիստոսաբանական թեմաները: Հայկական նկարազարդ մատյանների զարգացումը, հիմնական միտումները հետագա դարաշրջաններում:

6. Աբխազիա

Աբխազիան որպես քրիստոնեության տարածման հնագույն շրջաններից մեկը: Քրիստոնեության տարածումը Աբխազիայում Սիմոն Խանանեացի և Անդրեաս առաքյալների կողմից: Հռոմեական, այնուհետև Բյուզանդական կայսրության քաղաքականությունը Աբխազիայում: Աբխազիայի և Քարթլիի քրիստոնեական մշակույթի տարածման և ձևավորման տարբեր ակունքներն ու ավանդույթները: Աբխազական իշխանապետությունը և վերջինիս հարաբերությունները Բյուզանդիայի, Հայաստանի և Վիրքի հետ: Ծովափնյա գլխավոր քաղաքները՝ **Պիտիունտ** (Բիճվինթա, Պիցունդա), **Ցանդրիպշ** (Գանթիադի), **Սեբաստուպոլիս** (Սուխում), **Անակոպիա** (Նոր Աթոս), **Արխեոպոլիս** (Նոկալակևի), **Գագրա**:

6.1. Ճարտարապետություն

Աբխազիայի վաղ եկեղեցական կառույցները և Պրոկոպիոս Կեսարացու «Կառույցների մասին» աշխատությունը, տեղեկություններ Հուստինիանոս կայսեր պատվերով այս տարածքում կառուցած Սբ. Աստվածածին եկեղեցու մասին: Հեծանային ծածկով հունական տիպի բազիլիկները Աբխազիայում: **Պիցունդայի** կամ **Բիճվինթայի** բազիլիկը և դրա կառուցման փուլերը (4-6-րդ դդ.), շինարարական տեխնիկան (opus mixtum): Աբխազիայի վաղագույն եկեղեցական կառույցները, կապը բյուզանդական մայրաքաղաքային մշակույթի հետ: Պրոկոնեսյան մարմարից պատրաստված խոյակները և ճարտարապետական այլ տարրերը: **Ցանդրիպշի** եկեղեցին (6-րդ դ. 2-րդ քառորդ) և դրա հորինվածքային առանձնահատկությունները (նարտեքս, մկրտարան, արտահայտված խորան): **Գագրայի** բազիլիկը (5-6-րդ դդ.): **Լըխնիի** կամ **Աբա-Ատայի** եկեղեցին (6-րդ դ.): **Դրանդայի գմբեթավոր եկեղեցին** (6-րդ դ. 2-րդ կես), հորինվածքային առանձնահատկությունները և շինարարական տեխնիկան: Դրանդայի եկեղեցու հորինվածքային կապը անդրկովկասյան անկյունային խորշերով քառախորան եկեղեցական տիպի հետ, ինչպես նաև բյուզանդական մայրաքաղաքային ճարտարապետության ավան-

դույթների հետ, մասնավորապես ընդհանրությունները Սբ. Պետրոսի ու Սբ. Մարկոսի (Ատտիկ-Մուստաֆա-Ջամի եկեղեցիների հետ): Աբխազիայի տարածքում գտնված առանձին կանգնած մկրտարանները՝ **Արխեոպոլիս, Ջիգանիս** (4-5-րդ դդ.): **Սեաստոպոլիսի ութանիստ** եկեղեցին: **Լըխնիի իշխանական պալատը** և հորինվածքային ընդհանրությունները վաղմիջնադարայան այլ պալատական կառույցների հետ:

6.2. Քանդակագործություն

5-6-րդ դդ. քանդակը որպես ճարտարապետական կառույցի հարդարանքի մաս: Երկու քանդակազարդ սալաքար **Աղլերից** (Սոչի քաղաքի թանգարան (6-րդ դ.)): Մարմարյա սալեր և խորանապատնեշի սյուներ **Խոբիից** (6-րդ դ. կես): Ճարտարապետական տարրերի դրվագներ **Ցանդրիպշից, Անակոպիայից, Սուխումից, Պիցունդայից** և **Վորոնովյան** եկեղեցուց: Վաղ բյուզանդական քանդակագործության ազդեցությունը: Պրոկոնեսյան մարմարից պատրաստված եկեղեցու ներքին հարդարման մաս կազմող դրվագներ: Աբխազիայի տարածքից գտնված վաղքրիստոնեական սարկոֆագները: Մարմարյա դեկորատիվ սալեր **Ցեբելդայից** (Մրամբա): **Դրանդայից** գտնված ցուլի քանդակազարդ գլուխները և դրանց զուգահեռները Անդրկովկասյան քանդակում: Խորանապատնեշի երկու պատկերաքանդակ սալաքարեր **Ցեբելդայից:** Սալաքարերի պատկերաշարը, ոճը և համեմատությունները նույն ժամանակաշրջանի հայկական որոշ հուշարձանների հետ (Լ. Խրուշկովա): Սալաքարերի թվագրման խնդիրը, վերաթվագրումը ըստ Լ. Խրուշկովայի (8-9-րդ դդ. սահմանագիծ):

6.3. Խճանկար

Պիցունդայի բազիլիկի խճանկար հատակը (5-6-րդ դդ.): Հորինվածքի տարբեր մասերը և դրանց պատկերագրությունը, ինչպես նաև ընդհանրությունները արևելաքրիստոնեական նմանատիպ հուշարձանների հետ (Բիր-ալ-Կուտայի խճանկար հատակը): Այլ խճանկարային դրվագներ Պիցունդայից և տարածաշրջանից (Շուխուտի բաղնիքի խճանկար հատակը):

7. Վրաստան

Քրիստոնեության տարածումը Քարթլիում և նոր հավատի պաշտոնական ընդունումը 337 թ.: Սբ. Նինոյի (Նունեի) առաքելական գործունեությունը: Վրաստանը և հարակից երկրները և վերջիններիս հետ քաղաքական և մշակութային փոխշփումները: Վաղ միջնադարյան Վրաստանն ու Հայաստանն ըստ «Աշխարհացույցի», դրա հետ առնչվող մշակութային խնդիրները: Հայկական և վրացական եկեղեցական միությունը վաղ միջնադարում և խզումը 608 թ.: Վրացական մշակույթի հետագա ընթացքը:

7.1. Ճարտարապետություն

Վրաստանում հնագույնը համարվող Նեկրեսի վանքը (4-րդ դ.?) և դրա թվագրման հետ կապված խնդիրները: Նեկրեսի վանքի եկեղեցիները և վանքային համալիրի կառուցման փուլերը: 5-6-րդ դդ. թվագրվող մի խումբ վաղ եկեղեցիներ՝ **Ցխրա-Կարա, Գվտեբա, Չվելի-Շուամթա** (5-րդ դ.), **Գորիս-Ջվար, Խորի կիրճի եկեղեցին:** Վաղ եկեղեցիների հորինվածքային և շինարարական առանձնահատկությունները: **Բոլնիսի Սիոն** 478-493 թթ.: Բոլնիսի բազիլիկի տիպը, չափսերը, հորինվածքային առանձնահատկությունները (զույգ խորաններով մկրտարան, արտաքին բաց սյունասրահներ): Համեմատություններ հայկական վաղմիջնադարյան բաց սյունասրահով բազիլիկ եկեղեցիների հետ: Բոլնիսիի և Երերույքի բազիլիկներում հյուսիսային բաց սյունասրահի առկայությունը: Բոլնիսիի հյուսիսային ճակատի հանդիսավոր մուտքերի առկայությունը ու միևնույն ժամանակ բացառությունը քրիստոնեական ճարտարապետության համատեքստում: **Ուրբնիսի բազիլիկը** (6-րդ դ. առաջին կես)**:** Հորինվածքային և շինարարական առանձնահատկությունները: Բազիլիկի հետագա վերակառուցումը: Այսպես կոչված եռատաճար եկեղեցիները՝ **Ներքին (Քվեմո)-Բոլնիս** (6-րդ դ.), **Զեգան** (7-րդ դ.): Այս տիպի եկեղեցիների հորինվածքային տարբերությունը դասական բազիլիկից և դրա մասնագիտական մեկնաբանումները: 6-7-րդ դդ. խաչաձևգմբեթավոր, հավասարաթև խաչի ձև ունեցող փոքր եկեղեցիներ՝ **Զեգա-**

նի Սբ. Մարինե, Ջվարիի փոքր եկեղեցին, Շիո-Մղ(գ)վիմե վանքի հին եկեղեցին, Սամծևրիսի եկեղեցին և այլն: **Հին (Չվելի)-Գավազի** (6-րդ դ.) քառախորան եկեղեցու արխայիկ գծերը: **Նինոցմինդայի** գմբեթավոր **տաճարը** և նրա թվագրության խնդիրները (6-րդ, թե՞ 9-րդ դդ.): Հորինվածքային և կառուցվածքային առանձնահատկությունները, համեմատությունները բազմախորան այլ եկեղեցիների հետ:

Մցխեթի Ջվարին (Սբ. Խաչ) և քառախորան տիպը Անդրկովկասյան ճարտարապետության մեջ: Ջվարիի տիպի եկեղեցիները Վրաստանում (**Ջվարի, Աթեն, Հին (Չվելի)-Շուամթա, Մարթվիլի)** և Հայաստանում (տե՛ս Հայաստանի բաժինը): Մարթվիլիի թվագրության խնդիրները (7-րդ, թե՞ 10-րդ դդ., Շ. Ամիրանաշվիլի, Ալպագո-Նովելլո, Պ. Դոնապետյան): Ջվարիի հորինվածքային առանձնահատկությունները և տարբերությունը Հռիփսիմեի տաճարից: Ջվարի եկեղեցու թվագրության հարցը՝ 590-605 թթ. կամ 7-րդ դ. 30-ական թթ.: Գիտական բանավեճերն ու հիմնավորումները (Գ. Չուբինաշվիլի, Յ. Ամիրանաշվիլի, Ի. Ջավախիշվիլի, Պ. Մուրադյան, Ա. Ղազարյան): **Աթենի Սիոնի** (7-րդ դ. 40-ական թթ.) պատվիրատուն և Թոդոսակի հայերեն շինարարական արձանագրությունը: **Ծրոմիի տաճարը** (626-635 թթ. կամ 7-րդ դ. 60-ական թթ.): Հորինվածքային տիպը և դրա անդրկովկասյան զուգահեռները:

Վիրքի ճարտարապետությունը արաբական նվաճումների ժամանակահատվածում: Կախեթի ճարտարապետական դպրոցը և վերջինիս արխայիկ գծերը: **Գուրջիանի Կվելաց-Մինդան** կամ Ննջի եկեղեցին (8-րդ դ.): Եկեղեցու կառուցվածքային առանձնահատկությունները. երկհարկանի կողմնային նավեր, երկգմբեթ, նարտեքս: Շարվածքի առանձնահատկությունները՝ կիսամշակ քար և աղյուս: **Վաչնաձիանիի Կվելաց-Մինդան**՝ միակ գմբեթավոր սրահ տիպի եկեղեցին Վրաստանում: Եկեղեցու թվագրության խնդիրները՝ 8-9-րդ դդ. (Գ. Չուբինաշվիլի, Վ. Բերիձե) կամ 10-11-րդ դարի սկիզբ. (Ա. Յակոբսոն, Ա. Ղազարյան):

7.2. Քանդակագործություն

Քանդակագործությունը որպես ավանդական արվեստի տեսակ Անդրկովկասում: Քանդակները որպես եկեղեցու հարդարման հիմնա-

կան ձև (ի տարբերություն Բյուզանդիայի) և դրանց պատկերագրական ու դեկորատիվ համակարգը: **Բոլնիսի Սիոնի** ներքին և արտաքին հարդարանքը, որմնաքանդակների պատկերային համակարգը: Ներքին տարածքի որմնախոյակների կենդանական պատկերներով հարդարանքը (արջ, ցուլ, առյուծ, սիրամարգ) և արտաքին սրահների դեկորատիվ հարդարանքը (ականթատերև, արմավաճյուղ, հատվող շրջանակներ և այլն): Ամենավաղ խաչային պատկերները Բոլնիսի ճակատին: **Ջվարի** (7-րդ դ. 30-ական թթ.) քանդակները: Ջվարի քանդակների երկու խումբը` պատվիրատուների (դոնատորական) և սյուժետային քանդակները: Պատվիրատուների (Ստեփանոս, Կոբուլ, Ատրներսեհ, Դեմետրե) քանդակների տեղադրությունը, պատկերագրությունը և ոճը: Ոճական ընդհանրությունները Օձունի եկեղեցու որմնաքանդակների հետ: Հարավային մուտքը պսակող «Խաչի Համբարձման» տեսարանը: Հարավային ճակատի այլ հորինվածքներ: **Աթենի Սիոնի** քանդակները: Հարավային գլխավոր մուտքի ճակատակալի քանդակային հորինվածքը` «եղջերուները աղբյուրի մոտ»: Սասանյան պատկերագրության հետ առնչվող սենմուրվի և սիմվոլիկ որսի տեսարանները արևմտյան ճակատին: Արևելյան ճակատի հայկական տառերով ու արձանագրությամբ պատվիրատուների պատկերաշարը, քանդակների ստեղծման ժամանակի խնդիրները (7-րդ, թե՞ 10-րդ դդ.): **Ծրոմի** տաճարի մուտքերի հարդարանքը: Կրկնակի թևով թևավոր խաչերի պատկերները Վրաստանում և Հայաստանում (Ծրոմի և Արուճ):

Վրացական քարե խաչերը: Բուսական տարրերով **խաչեր Բոլնիսից** (6-րդ դ.): **Ղաչաղանի խաչը** «Համբարձման» տեսարանով: Վրացական քառակող կոթողներ: Հորինվածքային առանձնահատկությունները, չափսերը, քարի տեսակը և պատկերաշարը: Ընդհանրություններն ու տարբերությունները հայկական նմանատիպ հուշարձանների հետ: Առանձին կոթողների հայկական ծագման խնդիրը (**Բրդաձորի** մեծ և փոքր կոթողները, ինչպես նաև **Ջավախքի** տարածքում գտնվող կոթողները): **Խանդիսի կոթողի** պատկերաշարը և ոճական ընդհանրությունները Օձունի կոթողի հետ:

7.3. Գեղանկարչություն

Գեղանկարչության ամենավաղ օրինակները Վրաստանի տարածքում և դրանց տեսակները: **Մցխեթի փոքր եկեղեցու** խորանում հայտնաբերված խճանկարի մնացորդները (7-րդ դ.): **Ծրոմի խճանկարը** (7-րդ դ.) և որմնանկարի հետքերը եկեղեցու ներքին տարածքում: «Քրիստոսը օրենքներ տվող» խճանկարային հորինվածքը և դրա տեսական վերակառուցման երկու տարբերակները (Ա. Սմիռնով, Ն. Ճնյակովա): Ծրոմի խճանկարը և դրա պատկերագրական զուգահեռները հայկական և վաղքրիստոնեական հուշարձաններում: **Դավիթ Գարեջայի** քարանձավային վանքային համալիրը և վանքերը՝ Մայրավանքը (Լավրա), **Սբ. Դոդո,** Ուդաբնոն, **Սաբերեեբին**, Բերտուբանին և այլն: Դավիթ Գարեջայի վաղագույն որմնանկարները՝ Սբ. Դոդոյի եկեղեցու խորանի որմնանկարները (8-րդ դ.): Սբ. Դոդոյի Քրիստոսի Համբարձման տեսարանի պատկերագրական առանձնահատկությունները: Հայերի ներկայությունը Դավիթ Գարեջիում (Սաբերեեբի հայ-քաղկեդոնական վանքը և որմնանկարները (10-րդ դ.)):

Պարտադիր գրականության ցանկ

1. **Ազարյան Լ.,** Օձունի և Բրդաձորի կոթողները, ՊԲՀ, 1965, № 4
2. **Ազարյան Լ.,** Սիմվոլիկան միջնադարյան հայ արվեստում, ԼՀԳ, 1970, № 7
3. **Ազարյան Լ.,** Վաղ միջնադարյան հայկական քանդակը, Երևան, 1975
4. **Առաքելյան Բ.,** Հայկական պատկերաքանդակները 4-7-րդ դարերում, Երևան, 1949
5. **Բալտրուշայտիս Յ.,** Ուսումնասիրություն վրաց և հայ միջնադարյան արվեստի, Երևան, 2003
6. **Գրիգորյան Վ.,** Հայաստանի վաղմիջնադարյան կենտրոնագմբեթ փոքր հուշարձանները, Երևան, 1982
7. **Թորամանյան Թ.,** Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, Երևան, 1948
8. Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Հ. 2, Երևան, 2003
9. **Հակոբյան Զ.,** Զվարթնոցի խորհրդաբանական կերպարը. պատկերների մեկնաբանման շուրջ, «Էջմիածին», 2006, Զ (մայիս)
10. **Հակոբյան Զ.,** Հայկական վաղ միջնադարյան քառանիստ կոթողների ուսումնասիրության արդի խնդիրները (արվեստաբանական տեսանկյուն), Բանբեր Մատենադարանի, 2014, հ. 21
11. **Հարությունյան Վ. Մ.,** Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Երևան, 1992
12. **Մարության Տ.,** Զվարթնոց և զվարթնոցատիպ տաճարներ, Երևան, 1963
13. **Մարության Տ.,** Ավանի տաճարը և համանման հուշարձանները, Երևան, 1976
14. **Մնացականյան Ս. Ս.,** Հայկական վաղ միջնադարյան մեմորիալ հուշարձանները, Երևան, 1982
15. **Շախկյան Գ.,** Օձունի եկեղեցին, Երևան, 1983
16. **Տեր-Գևորգյան Ճ.,** Հայաստանի և Սիրիայի վաղ քրիստոնեական ճարտարապետության առնչությունները, Երևան, 2000
17. **Տեր-Ներսեսյան Ս.,** Հայ արվեստը միջնադարում, Երևան, 1975
18. **Акопян З. А.,** Раннесредневековая скульптура Гугарка и Картли. Вопросы художественного стиля и мастерских // Актуальные проблемы теории и истории искусства. Сборник научных статей III. СПб., 2013
19. **Акопян З. А.,** Изображение масок в средневековой скульптуре Армении // Актуальные проблемы теории и истории искусства. V Сборник научных статей. СПб., 2015

20. **Аладашвили Н. А.,** Монументальная скульптура Грузии. Рельефы 5-11 вв. М., 1977
21. **Амиранашвили Ш. Я.,** История грузинского искусства. М., 1963
22. **Амиранашвили Ш. Я.,** Грузинская миниатюра. М., 1966
23. **Аракелян Б. Н.,** Армянская мозаика IV-VII вв. // ВОН. 1971. № 3
24. **Асратян М.,** Армянская архитектура раннего христианства. М., 2000
25. Всеобщая история архитектуры. Средние века. Т. 3, Л.-М., 1966.
26. **Дурново Л**. **А.,** Краткая история древнеармянской живописи**.** Ереван, 1957
27. **Дурново Л. А.,** Очерки изобразительного искусства средневековой Армении. М., 1979
28. **Казарян А. Ю.,** Архитектура Армении V-VI вв. и раннехристианское зодчество Каппадокии, Киликии и Исаврии // Армения и Христианский Восток. Материалы международной научной конференции. Ереван, 2000
29. **Казарян А. Ю.,** Собор Эчмиадзин и восточнохристианское зодчество IV – VII веков. М., 2007.
30. **Казарян А. Ю.,** Архитектура стран Закавказья VII в.: формирование и развитие традиции. В 4-х томах. М., 2012
31. Культура Византии. Т. 1-3. М., 1984-1991
32. **Марр Н. Я.,** Ереруйкская базилика. Ереван, 1968
33. Матенадаран. Армянские рукописные книги VI-XIV вв. (авторы и составители **В. Казарян, С. Манукян**), Т. 1. М., 1991
34. **Мнацаканян С. Х.,** Звартноц. Памятник армянского зодчества VI-VII веков. М., 1971
35. **Пуцко В.,** Апсидальная роспись церкви Кармравор в Аштараке // ВОН. 1982. № 12
36. **Шмерлинг Р. О.,** Художественное оформление грузинской рукописной книги IX-XI вв. Книга 1. Тбилиси, 1967
37. **Якобсон А. Л.,** Армения и Сирия: архитектурные сопоставления // ВВ. Т. 37. 1976
38. **Степанян Н., Чакмакчян А.,** Декоративное искусство Армении. Л., 1971
39. **Хрушкова Л. Г.,** Скульптура раннесредневековой Абхазии: V—X века. Тбилиси, 1980
40. **Beckwith J.,** Coptic Sculpture. London, 1963
41. **Der Nersessian S.,** L’art Arménien. (reprint) Paris, 1989

42. **Der Nersessian S.** La peinture arménienne au VIIe siècle et les miniatures de l’Evangile d’Etchmiadzine // Etudes Byzantines et Armeniennes, Vol. 1-2, Louvain, 1973
43. **Donabèdian P.** L'age d'or de l'architecture arménienne VIIe siècle. Marseille, 2008
44. **Evans H**. Nonclassical Sources for The Armenian Mosaic Near the Damascus Gate in Jerusalem // East of Byzantium: Syria and Armenia in the Formative Period. DOP Symposium, 1980. Harvard University, Washington, 1982
45. **Krautheimer R.** Early Christian and Byzantine Architecture. New Haven; London, 1986
46. **Leroy J.** Les manuscrits coptes et copes-arabes illustrés. Paris, 1974
47. **Thierry J. M., Donabédian P.** Les Arts Arméniens. Paris, 1987
48. **Weitzmann K.** Die Armenische Buchmalerei des 10 und beginnenden 11 Jahrhunderts. Bamberg, 1933

Օժանդակ գրականություն

1. **Աղավնունի Մ.,** Քրիստոսի Սբ. Ծննդյան եկեղեցին և հայոց վանքը Բեթղեհեմուի մեջ, / «Սիոն», Երուսաղեմ, 1930
2. **Երեմյան Ս. Տ.,** Հայաստանը ըստ «Աշխարհացույցի», Երևան, 1963
3. Հայաստանի միջնադարյան կոթողային հուշարձանները 9-13-րդ դարերի (կազմող և տեքստի հեղինակ՝ **Ա. Ն. Շահինյան**), Երևան, 1984
4. **Հակոբյան Զ.**, Հայկական քառակող կոթողների թվագրման հարցի շուրջ, Երիտասարդ հայ արվեստաբանների գիտական առաջին նստաշրջան, 16-17 նոյեմբեր, 2005
5. **Հակոբյան Զ.**, Օձունի կոթողի պատկերների մեկնաբանման հարցի շուրջ, Էջմիածին, 2005, Ա (Հունվար)
6. **Հասրաթյան Մ. Մ.,** Տաշիրի սրահավոր միանավ հուշարձանները // ԼՀԳ, 1974, № 3
7. **Հասրաթյան Մ. Մ.,** Ծիծեռնավանք, ՊԲՀ, 1980, № 2
8. **Հարությունյան Վ. Մ.,** Զվարթնոց, Երևան, 1947 և Երևան, 1954
9. **Հարությունյան Վ. Մ.,** Էջմիածին, Երևան, 1978
10. **Հովսեփյան Գ.,** Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության, հ. Ա-Գ, Երևան, 1987
11. **Ղաֆադարյան Կ. Կ.,** Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, Երևան, 1952

12. **Մահե Ժ.-Պ.,** Սիրամարգն ու սկահակը հայկական ավետարանների խորանում, ՊԲՀ, 1986, № 1
13. **Մելիքսեթ-Բեկ Լ. Մ.,** Մցխեթայի Մայր տաճարը, Էջմիածին, 1957, հուլիս-օգոստոս (Է-Ը)
14. **Մնացականյան Ա.,** Հայկական զարդարվեստ: Հիմնական մոտիվների ծագումն ու գաղափարական բովանդակությունը, Երևան, 1955
15. **Մնացականյան Ա.,** Դիցաբանական եղջերուն միջնադարյան հայ արվեստում // Բանբեր Մատենադարանի, 1977, № 12
16. **Մնացականյան Ս. Խ.,** Հայկական աշխարհիկ պատկերաքանդակը IX–XIV դարերում, Երևան, 1976
17. **Մնացականյան Ս. Խ.,** Պտղնի տաճարը, ՊԲՀ, 1961, № 3-4
18. **Մուրադյան Պ. Մ.,** Աքենի Սիոնի նորահայտ հայերեն արձանագրությունը, ՊԲՀ, 1979, № 3
19. **Շահինյան Ա. Ն.,** 7-րդ դարի կոթողներ Գեղամա լեռներում, Էջմիածին, 1974, հուլիս-օգոստոս (Է-Ը)
20. **Շախկյան Գ.,** Լոռի, պատմության քարակերտ էջերը, Երևան, 1986
21. **Չուգասզյան Լ.,** Հայ արվեստը Երուսաղեմում // Երևանի համալսարան, № 1, 1983
22. **Չուգասզյան Լ.,** Հայ արվեստի դրվագները «Իռլանդիայի արվեստի պատմության» մեջ // ԼՀԳ, 1976, № 11
23. **Պետրոսյան Հ.,** Աղջքի արքայական դամբարանի խաչային հորինվածքները // ՊԲՀ, 2005, № 1
24. **Պողարյան Ն.,** Համառոտ ակնարկ հայ Երուսաղեմի վրա, Էջմիածին, 1951, Դ-Զ (ապրիլ-հունիս), Է-Ը (հուլիս-օգոստոս)
25. **Ղազարյան Ա.,** Թեկղա Նախավկայի և Պողոս առաքյալի պատկերները Էջմիածնում (կերպարների ստեղծման աստվածաշնչյան դրույթները), Աստվածաշնչական Հայաստան, Երևան, 2005
26. **Агабабян Р. Я.,** Композиции купольных сооружений Грузии и Армении. Ереван, 1950.
27. **Акопян З.,** Стелы Армении и Грузии. К вопросу о культурной общности в раннехристианский период // ВОН, 2010, № 1-2 (627-628)
28. **Амиранашвили Ш. Я.,** История грузинской монументальной живописи. Тбилиси, 1966
29. **Амирханян Р.,** Происхождение и символика декоративного мотива хоранов, ИФЖ. 2004. № 1

30. **Банк А. В.,** Византийское искусство в собраниях Советского Союза. Л.-М., 1966
31. **Беляев Л. А.,** Христианские древности. Введение в сравнительное изучение. М., 2000
32. **Беридзе В. В.,** Грузинская архитектура раннехристианского времени. Тбилиси, 1974
33. **Бок А.,** Материалы по археологии христианского Египта. В 2-х томах (текст и альбом). СПб., 1901
34. **Вагнер Г. К.,** Византийский храм как образ мира // ВВ. Т. 47. М., 1986
35. **Высоцкий А., С**траны Закавказья и Иран: Параллели в архитектуре в эпоху Сасанидов // Искусство и археология Ирана. М., 1976
36. **Грабарь А.** Император в византийском искусстве (переизд.). М., 2000
37. **Джавахишвили Г. А., Г**рузинские стелы раннефеодального периода. Тбилиси, 1998
38. **Дурново Л. А.,** Армянская миниатюра. Ереван, 1969
39. **Залесская В. Н.,** Памятники византийского прикладного искусства IV-VII веков. Каталог коллекции. СПб., 2006
40. Искусство Византии в собраниях СССР: Каталог выставки. Т. 1-2. М., 1977
41. **Казарян А. Ю.,** Алтарная преграда и литургическое пространство храма Звартноц // Иконостас. М., 2000
42. **Казарян А. Ю.,** Архитектурная традиция Закавказских храмов VII века // Архитектура и строительство России. М., 2007. № 8
43. **Казарян А. Ю.,** Образы «Майр Екелеци» (Матери Церкви) в армянской архитектуре // ДРИ. Идея и Образ. Опыты изучения византийского и древнерусского искусства. М., 2009.
44. **Казарян В.,** Черты эллинистических традиций в армянской миниатюре // Античность и античные традиции в культуре и искусстве народов Советского Востока. М., 1978.
45. **Каковкин А. Я.,** Ветхозаветная тематика в коптском искусстве // ВДИ. 1996. № 1
46. **Каковкин А. Я., А**рмяне в средневековом Египте (к вопросу о культурных связях армян и египтян) // ИФЖ. 1982. № 1
47. **Каковкин А. Я.,** Образ Григория Армянского на некоторых памятниках искусства // ИФЖ. 1976. № 2
48. **Каковкин А. Я.,** Изображения на коптских тканях // Восточное средиземноморье и Кавказ 4-16 вв. Л., 1988.

49. **Каковкин А. Я.,** Коптские ткани из фондов Эрмитажа. Л., 1978.
50. **Комеч А. И.,** Символика архитектурных форм в раннем христианстве // «Искусство Западной Европы и Византии». М., 1978
51. **Кондаков Н. П.,** Археологическое путешествие по Сирии и Палестине. СПб., 1904
52. **Кондаков Н. П.,** Иконография Богоматери. Т. I-II. СПб., 1914, 1915. Репринт: 2003
53. **Котанджян Н.,** Цвет в раннесредневековой живописи Армении. Ереван, 1978
54. Культура раннефеодальной Армении (отв. ред. С.Т. Еремян). Ереван, 1980
55. **Краутхаймер Р.,** Три христианские столицы. М., 2000
56. **Лазарев В. Н.,** История византийской живописи. В 2-х томах. М., 1982
57. **Лафонтэн-Дозонь Ж.,** Росписи церкви, называемой Чемлекчи Килисе и проблема присутствия армян в Каппадокии // Византия, Южные Славяне и Древня Русь, Западная Европа. М., 1973
58. 2000 лет христианской культуры. Т. 1-2, М.-СПб., 1999
59. **Лихачева В. Д.,** Искусство Византии. М., 1986
60. **Манукян С. С.,** Сложение системы росписей армянского храма // II Международный симпозиум по армянскому искусству. Сборник докладов III. Ереван, 1978.
61. **Матье М., Ляпунова К.,** Художественные ткани коптского Египта. М-Л., 195*1*.
62. **Мачабели К.,** Каменные кресты Грузии. Тбилиси, 1998
63. **Мнацаканян С. Х.,** Крестовокупольные композиции Армении и Византии V-VII веков. Ереван, 1989
64. **Мурадян П. М.,** Армянская эпиграфика Грузии. Картли и Кахети. Ереван, 1985
65. **Орбели И.,** Избранные труды в 2-х томах. Т. 1. М., 1968
66. **Пигулевская Н. В.,** Культура сирийцев в средние века. М., 1979
67. **Попова О. С.,** Византийская икона (Аскетические образы) // История иконописи. М., 2000
68. **Сагумян С. Т.,** Мемориальные памятники Гугарка. Ереван, 1980.
69. Святая Земля. Исторический путеводитель (ред. **М. В. Бибиков)**. М., 2000
70. **Семенов Н. В.,** Изображения святых на коптских стелах V-VIII вв. // ТГЭ. Византия в контексте мировой культуры. СПб., 2010

71. **Тер-Мартиросов Ф. И.,** Преддверие христианства в Армении // Армения и Христианский Восток. Ереван, 2000
72. **Токарский Н. М.,** Архитектура древней Армении. Ереван, 1946
73. **Токарский Н. М.,** Архитектура Армении IV-XIV вв., Ереван, 1961
74. **Халпахчян О. Х.,** Общность путей развития раннефеодального зодчества Армении и Грузии // IV Международный симпозиум по грузинскому искусству. Оттиск доклада. Тбилиси, 1983
75. **Хелу Н.,** Мозаики V-VI вв. в Ливане // «Панорама искусств», М., 1985, № 8.
76. **Хрушкова Л. Г**., Раннехристианские памятники Восточного Причерноморья. М., 2002
77. **Хрушкова Л. Г.,** Абхазия. Краткий исторический очерк. М., 2003
78. **Хрушкова Л. Г.,** Новая октогональная церковь в Севастополисе в Абхазии и ее литургическое устройство // Литургия, архитектура и искусство византийского мира. СПб., 1995
79. **Хрушкова Л. Г.**, Мраморные изделия византийского происхождения из Восточного Причерноморья // ВВ. Т. 40. 1979
80. **Чубинашвили Н.,** Хандиси (Проблема рельефа на примере одной группы грузинских стел последней четверти V века, VI и первой половины VII века). Тбилиси, 1972
81. **Чубова А. П., Касперавичюс М. М., Саверкина И. И., Сидорова Н. А.,** Искусство Восточного Средиземноморья I-IV вв., М., 1985
82. **Шевякова Т. С.,** Монументальная живопись раннесредневековой Грузии. VII – начало XI вв. Тбилиси, 1983
83. **Шервашидзе Л. А.,** Средневековая монументальная живопись в Абхазии. Тбилиси, 1980
84. **Шлюмберже Д.,** Эллинизированный Восток. М., 1985
85. **Шуринова Р. Д.,** Коптские ткани. М., 1970
86. **Якобсон А. Л.,** Очерк истории зодчества Армении V—XVII вв., М.-Л., 1950
87. **Якобсон А. Л.,** Взаимоотношения и взаимосвязи армянского и грузинского средневекового зодчества // Советская археология. 1970. № 4
88. **Якобсон А. Л.,** Закономерности в развитии раннесредневековой архитектуры. Л., 1983
89. **Alpago-Novello A. at al.,** Art and Architecture in Medieval Georgia. Louvain-la-Neuve, 1980
90. Architettura medievale Armena, Roma, Luca, 1968

91. **Berbérian H.** Les Arméniens ont-ils acheté l'une des portes de Saint Sophie? // Byzantion, № 20, Paris, 1950
92. **Beridze W.** Une fois encore au sujet de l'église de Djvari, des rapports entre les architectures géorgienne et arménienne et de certains articles ayant trait à ces questions // Bedi Kartlisa, vol. 28, Paris, 1971
93. **Biscop J.-L. Sodini J.-P.** Qalat Seman et chevets à colonnes de Syrie du Nord // Syria. Vol. 61. № 3–4. 1984
94. **Brentjes B., Mnazakanian St., Stepanjan N.** Kunst des Mittelalters in Armenien: Kulturgeschichte, Architekture, Plastik, Wandmalerei, Buchmalerei, Angewandte Kunst. Berlin, 1981.
95. **Burney C., Lang D.** Armenian and Georgian Architecture and fine arts // **Burney C., Lang D.** The people of the Hills: Ancien Ararat and Caucasus. London, 1971
96. **Butler H. C.** Ancient Architecture in Syria. Vol. 1. Leyden, 1950
97. **Chéhab M.** Mosaïques de Liban. Beyrouth, 1959
98. **Cuneo P.** La basilique de Tsitsernakavank (Cicernakavank) dans le Karabagh // REArm. 1967 Vol. 4
99. **Cuneo P.** L' architecture monumentale du Chirak // Archéologie. 1979. № 126
100. **D'Onofrio M.** Le chiese di Dvin // Studi di architettura medioevale Armenia. Vol. III, Roma, 1973
101. **Der-Nersessian S.** Armenia and the Byzantine Empire. Harvard, 1945
102. **Der-Nersessian S.** Image worship in Armenia and it's opponents // Etudes Byzantines et Armeniennes. Vol. 1-2. Louvain, 1973
103. **Dimitrokallis G.** Les églises dutipe de la Croix inscrite de l'Asie-Mineure. Athénes, 1978
104. Documenti di architettura Armena**.** Milano, 1968. (Vol. 1-14, 1968-1985)
105. **Donabèdian P.** Les Thèmes bibliques dans la sculpture Arménienne préarabe // REArm. 1990-1991. T. XXII.
106. **Donabèdian P.** L'Arménie et Byzance. Histoire et culture // Publication de la Sorbonne. Série Byzantina Sorbonensia – 12. Paris, 1996.
107. East of Byzantium. Syria and Armenia in the Formative Period. DOP Symposium. Washington, 1982
108. **Edwards R.** Medieval architecture in the Oltu-Penek valley // DOP. Vol. 39. 1985
109. Egyptiennes. Etoffes copte du Nil. Mariemont, 1997

110. **Effenberger A.** Koptische Kunst. Ägypten in spätantiker, frühbyzantinischer und islamischer Zeit. Leipzig, 1975
111. Egyptiennes. Etoffes copte du Nil. Mariemont, 1997
112. **Fratadocchi T. B.** La chiesa di S. Ejmiacin a Soradir // Studi di archittura mediovale Armena. Vol. I, Roma, 1971.
113. **Jakobson A. L.** Les rapports, et les corrélasions des architecture Arménienne et Géorgienne au Moyen-Age // REArm. 1971. T. 8
114. **Gandolfo F.** Le basiliche Armene IV- VII secolo // Studi di archittura mediovale Armena. Vol. V. Roma, 1971
115. **Grabar A.** Christian iconography. A study of origins. Prinston, 1968
116. **Grabar A.** Le premier art chrétien (200-395). Paris, 1966
117. **Grabar A.** Martyrium: Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antiques. T. 1. Paris, 1946
118. **Grabar A.** Les ampoules de Terre Sainte (Monza-Bobbio). Paris, 1957
119. **Grabar A.** Sculptures Byzantines de Constantinople (IV – Xe siècle). Paris, 1963
120. **Grabar A.** Etudes sur la Tradition Arménienne dans l'Art Médiéval // REArm. 1966. T. 3
121. **Torp M. H.** Byzance et la sculpture copte du VI siècle à Baouit et Sakkara // Syntronon. Paris, 1968
122. **Jerphanion G.** Une nouvelle province de l'art Byzantine. Les églises rupestres de Cappadoce. Vol. 1-2. Paris, 1925-42
123. **Jolivet-Lévy C.** La Cappadoce. Mémoire de Byzance. Paris, 1997
124. **Hasratian M. M.** L'architecture des églises arméniennes avec un sanctuaire rectangulaire à l'intérier // Bazmavep, Venise, 1982
125. **Karakhanyan G.** Ancient Armenian cupola memorial // Atti del Quinto Simposio Internazionale di Arte Armena. San-Lazzaro - Venezia, 1991
126. **Khatchatrian A.** L'architecture arménienne du IV-e au VI-e siècle. Klincksieck, 1971
127. **Khatchatrian A.** Origine et typologie des baptistères paléochretiens. Mulhouse, 1982.
128. **Khatchatrian A.** Les monuments funéraires arméniens des IV-VII-e siècle et leurs analogies Syriennes // Byzantinische Forschungen. S. 1. 1966. Vol. 1
129. **Khrushkova L. G.** Les monuments chrétiens du cote oriental de la mer Noire. Abkhazie IV—XIV siècles. Turnhout, 2006
130. **Kouymjian D.** The classical traditions in Armenian art // REArm. 1981. T. 15

131. **Kitzinger E.** Israeli Mosaics of the Byzantine Period. NY, 1965
132. **Kleinbauer W. E.** Early Christian and Byzantine Architecture: An Annotated Bibliography and Historiography. Boston, 1992
133. L'art Copt en Egypte. 2000 ans de christianisme. Gallimard, 2000
134. **Leroy J**. Les manuscrits Syriaques à Peintures Conservés dans les Bibliothèques d'Europe et d'Orient. Paris, 1964
135. **Leroy J.** Les manuscrits coptes et copes-arabes illustrés. Paris, 1974
136. Les églises de Iordanie et leurs mosaïques. Actes de la journée d'études organisée le 22 février 1989 au musée de la Civilisation gallo-romaine de Lyon E (par **N. Duval)**. Beyrouth, 2003
137. **Levi D.** Antioch Mosaic Pavements. Princeton, 1957
138. Louvre. La peinture copte. Catalogue. Paris, 1992
139. **Mango C.** Byzantine Architecture. New York, 1976
140. **Mahe J. P.** Arménie chretienne // Archéologie. 1979. № 126 (Janv)
141. **Maranci Ch.** The Humble Heraclius: revisiting the north portal at Mren // REArm. 2008 – 2009. T. XXXI
142. **Maranci Ch.** Building Churches in Armenia: Art at the Borders of Empire and the Edge of the Canon // The Art Bulletin, NY, 2006. Decembre
143. **Mathews Th. F.** The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy. London, 1971.
144. **Mathews Th.** The Early Armenian Iconographic Program of the Ejmiacin Gospel // East of Byzantium: Syria and Armenia in the Formative Period. DOP Symposium, 1980. Harvard University, Washington, 1982
145. **McVey K. E.** The Domed Church as Microcosm: Literary Roots an Architectural Symbols // DOP. 1983. Vol. 37
146. **Mepisashvili R., Zinzadse W.** Die Kunst des alten Georgien. Leipzig, 1977
147. **Morey Ch. R.** Early christian art. Princeton, 1942
148. **Naccache A., Sodini J.-P.** Le decor architectural en Syrie byzantine // Archéologie et histoire de la Syrie. Vol. 2. 1989
149. **Narkiss B.** Armenian Art Treasures of Jerusalem. Jerusalem, 1979
150. **Neubauer E.** Armenische Baukunst. Dresden, 1970
151. **Oustehout R.** Loca Sancta and the Architectural Response to Pilgrimage // The Blessing of Pilgrimage. Chicago, 1990
152. **Piccirillo M.** The Mosaics of Jordan, Amman 1993
153. **Picirillo M.**, **Alliata E.** Umm Al-Rasas Mayfa'ah I: Gli scavi del complesso di Santo Stefano. Jerusalem, 1994

154. **Pope A. U.** Iranian and Armenian contributions to the beginnings of Gothic architecture // Armenian Quarterly. Vol. 1. № 2. N-Y, 1964
155. **Richardson H.** Observations on Christian Art in Early Ireland, Georgia and Armenia // Ireland and Insular Art A.D.500-1200. Proceedings of a conference at University College Cork, Dublin, 1987
156. **Richmond E.** T. Basilica of the Nativity // The Quarterly of the Department of Antiqueties in Palestina. Vol. 5, Jerusalem-London, 1963
157. **Rutschkovskaya M.-H.** Le monastère de Baouit - état de publication // Divitae Aegypti: koptologische und verwandte Studien zu Ehren von M. Krause. Wiesbaden, 1995
158. **Salia K.** Etude de G. Tchubinachvilli sur l'architecture arménienne // Bedi Kartlisa. Paris, 1968. Vol. 25
159. **Schwartz J.** Nouvelles études sur des fresques d'El-Bagawat // CA. 1962. Vol. XII
160. **Skhirtladze Z.** A propos du décor absidal de Cromi // Revue des études géorgiennes et caucasiennes. 1990-1991. Vol. 6-7
161. **Stierlin H. B**yzantinische Orient von Konstantinopol bis Armenien und von Syrien bis Athiopien. Fribourg, 1988
162. **Talbot-Rice T. T**he Art of Byzantium. London, 1959
163. **Talbot-Rice T.** Animal combat in Byzantine Art // Studies in memory of D. Talbot-Rice. Edinburg, 1975
164. The Coptic Encyclopedia. NY, 1991
165. **Thierry J.-M.** et **N. L**a Cathédrale de Mren et sa Décoration // CA. 1971. Vol. 21
166. **Thierry N.** et **J.-M.** Le monastère de Koca Kalesi en Isaurie. La port d'une église // CA. 1957. Vol. IX
167. **Thierry N.** Essai de Définition d'un Atelier de sculpture du Haut Moyen-Age en Gogarène // Revue des Etudes Géorgiennes et Caucasiennes. 1985. Vol. 1
168. **Thierry N. L**a Cappadoce de L'antiquité au Moyen Age. Brepols, 2002
169. **Thierry M.** Les influences Byzantines sur l'art Armenien // JÖB. Wien, 1982. Vol. 32/5
170. **Weitzmann K.** Illustration in Roll and Codex. A Study of the Origin and Method of Text Illustration. Princeton, 1947
171. **Thierry N.** Héraclius et la vraie croix en Arménie // From Byzantium to Iran. Armenian Studies in Honour of Nina G. Garsoïan, eds. Jean-Pierre Mahé and Robert W. Thomson, Atlanta, GA, 1997

172. **Zarian A.** Les baptistères dans l'Arménie paléochrétienne // Haigasian armenological review. Beirut, 1980. Vol. 8
173. **Zibawi M.** Orients Chretiens. Paris 1995
174. **www.virtualarmenia.am**
175. **www.virtualani.org**
176. **www.armenianarchitecture.am**
177. **www.armeniapedia.org**
178. **www.westernarmenia.net**
179. **www.digilib.am**
180. **www.khachkar.am**
181. **www.digitalegypt.ucl.ac.uk**

Համառոտագրություններ

ՊԲՀ – Պատմա-բանասիրական հանդես
ԼՀԳ – Լրաբեր հասարակական գիտությունների
BZ – Byzantinische Zeitschrift
CA – Cahiers Archéologiques
DOP - Doumbarton Oaks Papers
JÖB – Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik
REA - Revue des Etudes Arméniennes
NY – New York
TIB – Tabula Imperii Byzantini
АН – Архитектурное наследие
ВВ – Византийский Временник
ВДИ – Вестник Древней истории
ВИА – Всеобщая история архитектуры
ВОН – Вестник общественных наук
ДРИ – Древнерусское искусство
ИФЖ – Историко-филологический журнал
ТГЭ – Труды Государственного Эрмитажа

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՖԱԿՈՒԼՏԵՏ
ՀԱՅ ԱՐՎԵՍՏԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-Ի ԱՄԲԻՈՆ

Միջնադարյան արևելաքրիստոնեական արվեստ (4-10-րդ դարեր)

Դասընթացի ծրագիր

Կազմեց՝ արվեստագիտության թեկնածու
ասիստենտ **Զարուհի Ավետիսի Հակոբյանը**

Համակարգչային ձևավորումը՝ Կ. Չալաբյանի
Հրատ. սրբագրումը՝ Վ. Դերձյանի

Ստորագրված է տպագրության՝ 08.07.2016:
Չափսը՝ 60x84 $^{1}/_{16}$: Տպ. մամուլը՝ 3,25:
Տպաքանակը՝ 100 օրինակ:

ԵՊՀ հրատարակչություն
ք. Երևան, 0025, Ալ. Մանուկյան 1